A Critical Edition of *Śābarabhāṣya* ad 1.1.6–23: *Śabdanityatvādhikaraṇa*

Kei KATAOKA

Introduction

The portion I edit in the following is *Śābarabhāṣya* ad 1.1.6–23, i.e. the so-called *śabdanityatvādhikaraṇa* (or *śabdanityatādhikaraṇa*)[1] or *śabdādhikaraṇa*,[2] which establishes the eternality of *śabda* (sound or speech), in particular of phonemes (*varṇa*).[3]

Frauwallner 1968 critically reedited *Śābarabhāṣya* ad 1.1.1–5, including the so-called *Vṛttikāragrantha*, which contains the most important philosophical discussions in the *Śābarabhāṣya*, e.g. with regard to *pramāṇas*. Frauwallner's contribution to our field is enormous. Many ambiguous lines that were a characteristic of the previous, uncritical editions, were for the first time

1 This is a title postulated on the basis of Kumārila's words: *Ślokavārttika śabdanityatva*, v. 283d: *śabdanityatvakalpanā*; 356b: *iyaṃ śabdanityatā*; 362c: *śabdanityatvamātre 'pi*.

2 This is a title used by Kumārila. *Ślokavārttika śabdanityatva*, v. 355ab: *saṃbandhanityatāyāḥ kiṃ śabdādhikaraṇe 'bhidhā/*. Although *śabdādhikaraṇa seems* to be historically a more authentic title for the present section, I prefer *śabdanityatvādhikaraṇa*. If I would designate the present section as *śabdādhikaraṇa* and use *śabda* for the abbreviation in such a way as "*Ślokavārttika śabda*", some readers might confuse it with the *śabdapariccheda*, i.e. the section on *śabdapramāṇa* that is included under *Jaiminisūtra* 1.1.3–5 (or more precisely 1.1.4a).

3 For modern studies of this section, see, e.g. Frauwallner 1961, Biardeau 1964, D'Sa 1980 and Houben 1995. In particular Biardeau 1964 expounds the present section of the *Śābarabhāṣya* in detail.

textcritically clarified by Frauwallner. He solved many textual problems by consulting south Indian manuscripts, mainly from Tanjore. He worked on three Tanjore manuscripts (TA, TB and TC) on the basis of a collation-note, dated 1-9-58, prepared by the eminent Mīmāṃsā pandit of the Tanjore Maharaja Serfoji Sarasvati Mahal Library, N.S. Devanāthācārya.(4)

The present work is in a sense a continuation of Frauwallner's work. I start from the portion where Frauwallner stopped. But I consult more and different manuscripts than Frauwallner, including manuscripts from Kerala written in Malayalam script.

Editions and manuscripts consulted

The following is a list of the consulted editions and manuscripts.

A　*Śrīmajjaiminipraṇītaṃ Mīmāṃsādarśanam*. Vol. 1. Ed. Subbāśāstrī. Ānandāśramasaṃskṛtagranthāvaliḥ, No. 97. Poona: Ānandāśramamudraṇālaya, 1929. pp. 72.4–91.8.

M　*Bṛhatī of Prabhākara Miśra*. Part I. Ed. S.K. Rāmanātha Śāstrī. Madras: University of Madras, 1934. pp. 257.1–347.5.

I_1　A manuscript kept in the British Library, London, No. SAN MS IO 1808 (2139), OIC.NEG.5021. Paper. Devanāgarī. ff. 15v5–19v5.

K_1　A manuscript kept in the Oriental Research Institute & Manuscripts Library, Kerala University, Trivandrum, No. 13628 (No. 932). Palm leaf. Malayalam. ff. 11v3–14v3.

K_2　A manuscript kept in the Oriental Research Institute & Manuscripts Library, Kerala University, Trivandrum, No. 13619 (No. 3). Palm leaf. Malayalam. ff. 6r12–7v11.

S_1　A manuscript kept in the Sarasvati Bhavan Library of Sampurnananda

4　A copy of the note is kept in the Indological Research Library, University of Wien. So it is clear that Frauwallner checked the Tanjor manuscripts only indirectly, though he does not mention this fact.

Sanskrit University, No. 28947. Paper. Devanāgarī. ff. 18v3–23v7.

S_2 A manuscript kept in the Sarasvati Bhavan Library of Sampurnananda Sanskrit University, No. 29015. Paper. Devanāgarī. ff. 10v11–13v5.

T_1 A manuscript kept in the Tanjore Maharaja Serfoji Sarasvati Mahal Library, No. 2083 (D 6757). Paper. Devanāgarī. ff. 13v6–17r9. [This is designated as TB in Frauwallner 1968.]

U_1 A manuscript kept in the Library of the University of Pennsylvania, Poleman number 3550 (UP number 1954). Paper. Devanāgarī. ff. 13v4–16v3.

V_1 A manuscript kept in the Bharat Kala Bhavan Library, Banaras Hindu University, No. B 1911 (No. 2771). Paper. Devanāgarī. ff. 13v7–16v11.

Previous editions not consulted

Besides A and M that I consulted in this edition, there are a number of other *Śābarabhāṣya* editions that contain the *śabdanityatvādhikaraṇa*. Editions that I noticed are the following.(5)

A^1 *The Aphorisms of the Mīmāṃsā by Jaimini with the Commentary of Śabara-svāmin*. Ed. Maheśacandra Nyāyaratna. 2 vols. Bibliotheca Indica: A Collection of Oriental Works, New Series, Nos. 44, 85, 95, 101, 115, 142, 154, 174 & 208. Calcutta: The Asiatic Society of Bengal, 1873; Reprint. Osnabrück: Biblio Verlag, 1983.

---

5 I mainly follow the conventions established in Kataoka 2004 for the following abbreviations of the sources listed there. A^{10} does not contain the *Tarkapāda*. This is: *The Mīmāṃsā Darśana of Maharṣi Jaimini with Śābarabhāṣya of Śabaramuni with the Commentaries Tantravārttika of Kumārila Bhaṭṭa and his Commentary Nyāyasudhā of Someśvara Bhaṭṭa, Bhāṣyavivaraṇa of Govindāmṛtamuni and Bhāvaprakāśikā, the Hindī Translation by Mahāprabhulāla Gosvāmī*. Ed. Mahāprabhulāla Gosvāmī. Prachyabharati Series, No. 23. Varanasi: Tara Printing Works, 1984, 87, 87, 84(?).

A[2] *Mīmāṃsādarśanam, Jaiminipraṇītaṃ Śrīśabarasvāmikṛtena Bhāṣyeṇa Sahitam*. Ed. Jīvānanda Vidyāsāgara. 2 vols. Calcutta, 1883–84.

A[3] *Mīmāṃsādarśanam*. Ed. Ratna Gopāla Bhaṭṭa. 2 vols. Kāśī Sanskrit Series, No. 42. Benares, 1910.

A[6] *Mīmāṃsākoṣaḥ*. Ed. Kevalānanda Sarasvatī. 7 parts. Wai: Prājña Pāṭhaśāḷā Maṇḍaḷa, 1952–66.

A[7] *Śrīmajjaiminipraṇītaṃ Mīmāṃsādarśanam*. Ed. Kāśīnātha Vāsudeva Abhyaṃkara & Gaṇeśaśāstrī Aṃbādāsa Jośī. 7 parts. Ānandāśramamudraṇālaya, [4]1976, [2]1970, [2]1971, [2]1972, [2]1973, [2]1974, [2]1974.

A[8] *Ācārya-śabarasvāmi-viracitam Jaiminīya-mīmāṃsā-bhāṣyam Ārṣamata-vimarśinyā Hindī-vyākhyayā sahitam*. Ed. Yudhiṣṭhir Mīmāṃsak. 7 bhāgas. Bahālgaṛh: Rāmlāl Kapūr Ṭrasṭ, [2]1987, 1978, 1980, 1984, 1986, 1990, 1993.

A[9] *Mīmāṃsā-śābara-bhāṣyam*. Ed. Yudhiṣṭhir Mīmāṃsak. Prathamo Bhāgaḥ. Bahālgaṛh: Rāmlāl Kapūr Ṭrasṭ, 1987. [Only up to the third adhyāya.]

A[11] *Mīmāṃsābhāṣyabhūṣaṇam Ācāryaśabarasvāmibhāṣya Prathamādhyāya Prathamapāda Ṭippaṇam*. Lakṣmīpuraṃ Śrīnivāsācārya. Mysore: Rājakīya Śākhā Mudrālaya, 1928. [This is a modern commentary composed by Lakṣmīpuraṃ Śrīnivāsācārya that contains the *Tarkapāda* text of the *Śābarabhāṣya*.]

A[12] *Mīmāṃsā-Darśanam with Śābara-Bhāṣya*, *Pāda I (Tarkapāda) with an Elaborate Hindi Commentary*. Ed. Uma Shankar Sharma. Chaukhamba Surbharati Granthamala, No. 51. Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashan, 1980.

I did not attempt to consult all the published editions of the *Śābarabhāṣya*. Instead I took two representative editions, i.e. the older edition from Ānandāśrama (that I designated as A[4] in Kataoka 2004) and the Madras edition (that I designated as A[5] in Kataoka 2004), because the published *Śābarabhāṣya*

editions, except for the Madras edition, which often contains unique readings for the *Tarkapāda*, tend to be copies of previous editions. They are directly or indirectly based on the first edition A^1 published from Calcutta in the series Bibliotheca Indica.[6] Whichever edition one uses, there is no substantial difference except for minor corrections and (typographical) mistakes. See, for example, the following cases:

> *Śābarabhāṣya* ad 1.1.13: *tasya *pāṭaliputre 'py anupalambho*
> **pāṭaliputre 'py*] $I_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; *pāṭaliputreṣv* $A^1A^2A^3A(=A^4)M(=A^5)A^6A^7A^8A^9A^{11}A^{12}$

All editions read *pāṭaliputreṣv*, but the alternative reading is supported by Śaraba's usage elsewhere (a few lines above): *pāṭaliputre 'py upalabhyeta*. The reading *pāṭaliputreṣv* adopted by A^1 is clearly a mistake for *pāṭaliputre 'py*. And it is most likely that this mistake was simply inherited by later editions.

> *Śābarabhāṣya* ad 1.1.13: *saṃyogavibhāgān *utpādayanto yāvadvegam abhipratiṣṭhante*
> **utpādayanto*] $M(=A^5)I_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; *utpādayanti* $A^1A^2A^3A(=A^4)A^6A^7A^8A^9A^{11}A^{12}$; *utpādayante* V_1

All manuscripts except V_1 read *utpādayanto*, whereas most of the previous editions read *utpādayanti*. This seems to be a simple mistake that occurred in the first published edition A^1 and that has been inherited by the following editions.

> *Śābarabhāṣya* ad 1.1.14: *yathā "gomayāni kuru" iti *samāhāre*
> **samāhāre*] $K_1K_2T_1U_1^{pc}$; *saṃhāre* $A^1A^2M(=A^5)A^{11}S_1U_1^{ac}V_1$; *saṃvāhe* $A^1_{fn}A^3A(=A^4)A^6A^7A^8A^9A^{12}$; *saṃvyavahāre* I_1; *sāhāre* S_2

---

6 See Kataoka 2004 for a more detailed discussion of the textual problems concerning the previous editions of the *Śābarabhāṣya*.

A^1 reads *saṃhāre* and reports a variant reading in a footnote: '*saṃvāhe*' *iti kā-krī-*. The abbreviation *kā- krī* represents *kāśyāṃ krītam*, i.e. "a manuscript procured by the editor from a Tailangi Paṇḍit at Benares" according to the preface (p. i). Some of the following editions read *saṃhāre* and other editions adopt the variant reading *saṃvāhe*. The adopted reading *samāhāre* that is found in the south Indian manuscripts is also supported by the testimony of Pārthasārathimiśra in the *Nyāyaratnākara*. The adoption of *samāhāre* as the original reading explains well the change from *samāhāre* to *saṃhāre* and from *saṃhāre* to *saṃvāhe*. Both *saṃhāre* and *saṃvāhe* in the later editions seem to have been inherited from A^1 either directly or indirectly without consulting extra manuscripts.

Śābarabhāṣya ad 1.1.18: *uccaritamātre hi vinaṣṭe śabde *navo 'nyo nārthaṃ pratyāyayituṃ śaknuyāt*
**navo 'nyo nārthaṃ*] $K_2S_2T_1V_1$; *na cānyo 'nyān arthaṃ* $A^1A^2A^3A(=A^4)M(=A^5)A^6A^7A^8A^9A^{11}A^{12}$; *tatvā'nyo'nārthaṃ* I_1; *navānyo nārthaṃ* K_1; *na cā'nyorthaṃ* S_1; *naivo 'nyo hy arthaṃ* U_1

The adopted reading is supported by the Adyar manuscript of Sucarita Miśra's *Kāśikā*. The previous editions unanimously assume a double accusative that does not make good sense. Especially the presence of *ca* is inappropriate. It is most likely that all the following editions simply inherited the wrong reading of A^1.[7]

Śābarabhāṣya ad 1.1.18: *bahuśa *upalabdhapūrvād evārtho 'vagamyata iti*
**upalabdhapūrvād evārtho 'vagamyata*] $K_1K_2T_1$; *upalabdhatvād arthāvagama* $A^1A^2A^3A(=A^4)A^6A^7A^8A^9A^{11}A^{12}$; *upalabdhapūrvatvād evārthāvagamaḥ* $M(=A^5)$; *upalabdhapūrvād arthāvagama* $I_1S_1S_2V_1$; *upalaṃbhapūrvād arthāvagama* U_1^{ac};

7 Biardeau 1964:186 follows the Ānandāśrama edition A (=A^4) and quotes it in a footnote as given.

upalaṃbhapūrvād evārthāvagama U_1^{ac}

All manuscripts presuppose the existence of *pūrva* that is absent in the previous editions except for M(=A^5). The adopted reading *upalabdhapūrvād* makes perfect sense, whereas *upalabdhatvād* found in most editions seems to be secondary and in fact does not make good sense. The reading of M (*upalabdhapūrvatvād*) that is a mixture of *upalabdhapūrvād* and *upalabdhatvād* is probably a conjectural correction by the editor. It is likely that all the editions, including M in a different form, simply inherited a bad reading of A^1.[8]

Śābarabhāṣya ad 1.1.18: *na *cātraikenoccāraṇayatnena*
**cātraikenoccāraṇayatnena*] $K_1K_2T_1$; *caikenoccāraṇāyatnena* $A^1A^2A^3A$(=A^4); *caikenoccāraṇayatnena* M(=A^5)$A^6A^7A^8A^9A^{11}A^{12}I_1S_1S_2U_1V_1$

The adopted reading *cātraikenoccāraṇayatnena* is supported by the testimony of the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* and a manuscript of Sucaritamiśra's *Kāśikā*. The long *ā* at the end of *uccāraṇā* found in A^1, A^2, A^3 and A(=A^4) is clearly wrong. It is clear that A^2, A^3 and A(=A^4) ignorantly followed A^1. A^8 and A^9 in footnotes corrected the wrong reading of the previous editions, saying: '*na caikoccāraṇāyatnena*' *iti mudritapustakeṣv apapāṭhaḥ*. In fact the editor of A^8 and A^9, Yudhiṣṭhir Mīmāṃsak, should have written *caikeno-* instead of *caiko-*.

Śābarabhāṣya ad 1.1.20: *na kathaṃcid apy abhāvaḥ*
kathaṃ-] M(=A^5)$K_1K_2S_1T_1U_1$; *kva-* $A^1A^2A^3A$(=A^4)$A^6A^7A^8A^9A^{11}A^{12}$; *kaś-* I_1S_1; V_1 omits the whole line

All editions except M(=A^5) read *kva-* in the place of *kathaṃ-* which makes better sense. Most probably the later editions blindly followed A^1 either directly

8 Biardeau 1964:186 follows the Ānandāśrama edition A (=A^4) and quotes it in a footnote as given.

or indirectly.

These examples suffice to demonstrate what Śabara calls *jātyandha-paraṃparā* (succession of the blinds by birth), or the innocent acceptance without question of an idea current among previous generations that is also baseless.(9)

The importance of the manuscripts from Kerala and testimony of the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa*

The eminence of the two manuscripts from Kerala is clear in contrast to the north Indian manuscripts. The Tanjore manuscript T_1, though written in Devanāgarī, is also related more closely to the manuscripts from Kerala. Śālikanātha's glosses in the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* often support the readings of the south Indian group.

The critical edition of the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* is of enormous help in deciding the original readings, for the editor gives not only the edited text but also manuscript readings. Namely, he gives a critical edition in the upper layer and a diplomatic transcript in the lower layer. It is not uncommon in Indian editions, e.g. *Ślokavārttika* commentaries such as the *Nyāyaratnākara*, that editors change (or correct) manuscript readings without notification. And when they find *pratīkas* or quotations from *mūla* texts, e.g. *Ślokavārttika*, they often consult published editions of those *mūla* texts and change their readings in opposition to the manuscripts. As a result, subsequent editors of those *mūla* texts cannot be sure about the reliability of those later testimonies found, e.g. in an

9 The maxim *jātyandhaparaṃparānyāya* is representatively explained in *Śābarabhāṣya* ad 1.3.1. A blind by birth insists that he knows a particular color. When one asks him about the source, he points out another blind. Another blind, too, points out yet another blind as a source of information. In this way they have no ultimate source for the information of a particular color. In the *Śābarabhāṣya* thereon the opponent uses this maxim in order to insist that Smṛtis which teach *Aṣṭakā*, etc. are based on erroneous cognition.

edition of the *Nyāyaratnākara*. One may be in danger of “confirming” wrong reading of published *mūla* editions by indirectly consulting the same editions. This kind of danger is avoided in the case of the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* thanks to the conscientiousness of the editor.

Improvement of the text of the *Jaiminisūtra*

The present investigation of original manuscripts reveals various facts. Even the readings of some sūtras have been improved.

> *Jaiminisūtra* 1.1.11: *vṛddhiś ca *kartṛbhūmnā syāt*
> *kartṛbhūmnā* syāt] $I_1^{pc}K_1K_2T_1$; *kartṛbhūmnāsya* $A(=A^4)M(=A^5)I_1^{ac}S_2S_1U_1V_1$

The previous editions as well as some manuscripts read *asya* instead of *syāt*. Furthermore, the *Subodhinī* (*Jaiminisūtravṛttiḥ*) written by Rāmeśvarasūri in 1839 AD (Śaka 1761) assumes the reading *asya*, because this commentary glosses it as *asya śabdasya vṛddhiḥ*. Therefore, this is neither a hypothetical reading nor a mere mistake newly introduced by A^1. Rather it is a historically inherited reading that was found in the manuscripts used to prepare A^1, too. Kevalānandasarasvatī's edition of *Jaiminimīmāṃsāsūtrapāṭhaḥ* does not report the existence of any variants.

The three south Indian manuscripts unanimously read *syāt*. The reading *syāt* is supported by the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa*. This is the strongest evidence of all. Ending with *syāt* is very common in the *Jaiminisūtra* and also makes good sense. The other reading *asya* which refers to *śabdasya* by force of the context is a bit strange from the perspective of word order.[10] This must be a secondary reading derived from the original reading *syāt*.

---

10 There is only one case elsewhere in the entire *Jaiminisūtra* which has *asya* in the end. *Jaiminisūtra* 9.3.10: *anyāyas tv avikāreṇādṛṣṭapratighātitvād aviśeṣāc ca tenāsya*. On the other hand, there are plenty of cases in which the *Jaiminisūtra* ends with *syāt*.

Jaiminisūtra 1.1.16: **śabdāntaraṃ vikāraḥ*
**śabdāntaraṃ vikāraḥ*] K_2; *varṇāntaram avikāraḥ* A(=A^4)M(=A^5); *śabdāntaraḥ vikāraḥ* K_1; *varṇāntaraṃ vikāraḥ* $I_1S_1S_2U_1^{ac}V_1$; *śabdāntaram avikāraḥ* $T_1U_1^{pc}$

There are variant readings found in the editions and manuscripts for *Jaiminisūtra* 1.1.16. Besides the minor problem of the switch between *śabda* and *varṇa*, the most significant difference concerns the presence or absence of the negative *a* before *vikāra*. Rāmeśvarasūri's *Subodhinī* and Kevalānandasarasvatī's *Jaiminimīmāṃsāsūtrapāṭhaḥ* both presuppose *avikāraḥ* and did not notice at all the existence of this important variant *vikāraḥ*.

Although the situation of the manuscripts is too complicated for a definite judgment, here again the testimony of quotations helps us establish the original reading. Both the diplomatic edition of the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* and a manuscript of the *Kāśikā* read *śabdāntaraṃ vikāraḥ*. This must be the original. The variant *varṇa* is probably a secondary reading introduced later in accordance with its referent, i.e. the sound *i* that changes into *y* in *sandhi*.

Presupposing *avikāraḥ*, G. Jhā translated the sūtra as follows (Jhā 1973:36): "It is a different letter, not a modification." But the original reading *vikāraḥ* suggests the following interpretation: "The change [from *i* to *y*] is [not a change of the same sound, but is] a different sound."

Jaiminisūtra 1.1.17: **nādavṛddhiḥ parā*
**nādavṛddhiḥ parā*] M(=A^5)$K_1K_2S_1S_2$; *nādavṛddhiparā* A(=A^4)U_1; *nādavṛddhiḥ parāt* I_1; *nāradavṛddhiparā* T_1; *nādavṛddhiḥ* V_1

Both the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* and the *Kāśikā* read *nādavṛddhiḥ parā*. The diplomatic edition of the *Bṛhatī* also reads the same. Accordingly the Madras edition M, which contains the *Śābarabhāṣya* and the *Bṛhatī*, reads the same *nādavṛddhiḥ parā*. The editor of the Madras edition must have adopted this reading on the basis of the testimony of the *Bṛhatī* and the *Mīmāṃsā-*

bhāṣyapariśiṣṭa. Kevalānandasarasvatī corrects *nādavṛddhiparā* to *nādavṛddhiḥ parā* and notes his correction in a footnote.

One should take into consideration the usage of *para* in the sūtra, e.g. in 1.1.13 (*sataḥ param* ...) and 1.1.14 (*prayogasya param*), which Śabara glosses (according to my edition) as *yat paraṃ kāraṇam uktam*.

G. Jhā translates the sūtra as follows (Jhā 1973:36): "The 'augmentation' spoken of is the augmentation of the noise (not of the word)." He most probably presupposes *nādavṛddhiparā*. Taking the separate *parā* into consideration, one can translate it rather as follows: "The next one [that you have questioned] is the augmentation of *nāda* [and not of *śabda*]."

These examples suffice to demonstrate the importance of checking manuscripts and the testimony of quotations for establishing the original readings of the *Jaiminisūtra*.

Improvement of the text of the *Śābarabhāṣya*

There are a number of improvements of the text of the *Śābarabhāṣya* in the present edition in comparison to the previous ones. Since the necessary information is given in the critical apparatus, I do not have to mention all of them in this introduction. In the following I highlight some examples that reveal the unreliability of the previous editions.

> *Śābarabhāṣya* ad 1.1.6: *vinaṣṭaḥ śabdaḥ, punar* **anyasya kriyamāṇasyārthenākṛtakaḥ saṃbandho nopapadyate*
> **anyasya*] $I_1K_1K_2S_1T_1$; *asya* A(=A^4)M(=A^5)S_2U_1

Presupposing *asya*, G. Jhā translates the line as follows (Jhā 1973:32):

> Word is often found to be destroyed, so that when it comes to be produced (uttered) again, its relation (to its meaning) cannot but be artificial (newly made).

In fact *asya*, referring to "the same word", does not fit the context, in which the opponents emphasize the transience of non-eternal words that are newly produced for each utterance. The adopted reading *anyasya* solves the problem. And this reading is found as such in the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa*. The whole line can be translated as follows: "A word [once uttered] has perished. It is impossible for another [word] being [newly] produced to have an unproduced [eternal] connection with [its] meaning." It is not "the same word" (*asya*) but rather "another word" (*anyasya*) that is newly produced (*kriyamāṇasya*) after the disappearance of a previous word.

> *Śābarabhāṣya* ad 1.1.8: t*ena nūnam avagacchanti* "**asann evāyaṃ śabdaḥ*" *iti*.
> **asann evāyaṃ*] K_1K_2; *sa evāyaṃ* A(=A^4) M(=A^5) $I_1S_1S_2T_1U_1V_1$

According to the opponents, everyday usage such as "Make a sound! (*śabdaṃ kuru*)" demonstrates that a sound indeed is produced and therefore not eternal. Those people who use this expression assume that a sound is not yet in existence (*asann eva*) and therefore has to be produced anew.

The other reading *sa evāyaṃ* that has been unanimously adopted in the previous editions does not make good sense. Therefore they read *na te* instead of *tena*. But the entire sentence *na te nūnam avagacchanti* "*sa evāyaṃ śabdaḥ*" *iti* is not straightforward. Logically, it is not a direct continuation of what precedes. The translation of G. Jhā reveals the difficulty of the connection (Jhā 1973:32):

> Further, in practice people make use of such expressions as 'make (*kuru*, utter) the word', 'do not make the word': **and yet** they do not feel that they are referring to the same word (that has been in existence). (My emphasis)

The adopted reading *asann evāyaṃ śabdaḥ* solves the problem. The entire paragraph of *Śābarabhāṣya* ad 1.1.8 can be translated as follows.

> People use expressions such as "Make a sound!", "Do not make a sound!"

and "This pupil makes a sound." Therefore they indeed think that this sound is not yet in existence.

The connection of the latter sentence with the former is smooth and logically straightforward. Furthermore the sequence *tena nūnam* is supported by other instances of its usage in the *Śābarabhāṣya*, e.g. *tena nūnaṃ kartā śabdārtha iti gamyate* (*Śābarabhāṣya ad* 3.4.13, 930.2) and *tena nūnam abhighāraṇaṃ prayājaśeṣeṇāstīti* (*Śābarabhāṣya* ad 4.1.37, 1217.23), whereas there is none that supports the strange word order *na te nūnam*.

Śābarabhāṣya ad 1.1.13: *vāyavīyāḥ saṃyogavibhāgā vāyvāśritatvād vāyuṣv eva kariṣyanti. yathā *tāntavās tantuṣv eva paṭam.*
tāntavās] $I_1K_2T_1U_1V_1$; *tantavas* AMS_2; *tavān* K_1; *tāṃtavāsaṃyogos* S_1

The previous editions read *tantavas* instead of *tāntavās*. Accordingly, G. Jhā translates the entire line as follows (Jhā 1973:34):.

[T]he *Conjunctions and Disjunctions*, being aerial and subsisting in the air, would produce the word *in the air itself*; just as the **yarns** produce the cloth in the yarns themselves. (My emphasis.)

But, as S_1 or its ancestor probably intended, the agents of production of a cloth (*paṭa*) are the same *saṃyogavibhāgāḥ* that are mentioned in a line before, and not the threads (*tantavaḥ*). Otherwise the parallel in this example of a cloth would be lost. Threads are the *samavāyikāraṇa* of a cloth, and their conjunctions and disjunctions (*saṃyogavibhāgāḥ*) are the *asamavāyikāraṇa*. Similarly, the opponents think that the conjunctions and disjunctions of wind atoms produce a sound only in the same wind atoms.

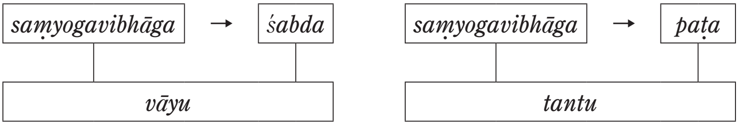

Therefore, the agent should be “conjunctions and disjunctions belonging to threads” (*tāntavāḥ saṃyogavibhāgāḥ*) and not the threads themselves (*tantavaḥ*).

On *Jaiminisūtra* 1.1.13 (*sataḥ* ***param*** *adarśanaṃ viṣayānāgamāt*), Śabara commences his commentary as follows.

Śābarabhāṣya ad 1.1.13: **yat paraṃ kāraṇam uktam*
**yat paraṃ*] K_1K_2; *yad aparaṃ* $AMI_1S_1S_2T_1U_1V_1$

Again on *Jaiminisūtra* 1.1.14 (*prayogasya param*), Śabara begins his commentary with the same phrase.

Śābarabhāṣya ad 1.1.14: **yat paraṃ kāraṇam uktam*
**yat paraṃ*] $K_1K_2T_1$; *yad aparaṃ* $AMI_1S_1S_2U_1V_1$

The previous editions read *aparaṃ* instead of *paraṃ*. The meaning of *para* and *apara* is the same, i.e. “another”. Both are direct glosses of *para* in the sūtras. However, the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* (ad 1.1.13) supports the reading *yat paraṃ*. The variant reading *aparaṃ* must be a secondary reading that arose later in accordance with its required meaning “another”. The old *Jaiminisūtra* usage of *para* in the sense of “another” must have been forgotten, and instead *apara*, which is more common in this meaning, must have been newly introduced in the *Śābarabhāṣya*. This process is probably connected with the wrong transmission of *Jaiminisūtra* 1.1.17 as *nādavṛddhiparā*, for which *nādavṛddhiḥ parā* must have been the original.

Śābarabhāṣya ad 1.1.17: *bahubhir bherīm *ādhmadbhir gośabdaṃ*

coccārayadbhir mahāñ chabda upalabhyate
**ādhmadbhir gośabdaṃ coccāra-*] $K_1K_2T_1$; *ādhamadbhiḥ śabdam uccāra-* A(=A^4)I_1; *ādhmadbhir gośabdam uccāra-* M(=A^5); *ādmabhiḥ śabdam uccāra-* S_1; *ādmadbhir ṇaśabdaṃyocāra-* S_2; *ādhmadbhiḥ śabdaṃ samuccāra-* U_1; *ādhmadbhiḥ śabdam uccāra-* V_1

The older Ānandāśrama edition A (=A^4) reads the first half as *bahubhir bherīm ādhamadbhiḥ śabdam uccārayadbhir*. Apart from the difference of the form *ādhamadbhiḥ*, it lacks the elements *go* and *ca* that are necessary in interpreting the whole line correctly and smoothly. There are clearly two distinct examples that require the connective *ca*. Accordingly, G. Jhā translated it as follows, although he must have had before him a reading without *ca* (Jhā 1973:36):

> [W]hen several people are beating a drum **or** pronouncing a word, the sound heard is very loud.[11] (My emphasis.)

Furthermore, the two examples must be concrete and not something very general. The word *gośabda* is better than *śabda* in general in juxtaposition with the concrete example of the sound of a drum. Thus it is better to adopt the reading with *go* and *ca* transmitted unanimously in the south Indian manuscripts. Furthermore, it is not uncommon in the *Śābarabhāṣya* to give *gośabda* as an example (e.g. *Śābarabhāṣya ad* 1.1.18, 1.1.19 and 1.1.20).

Śābarabhāṣya ad 1.1.20: *na hi *pramāṇajyeṣṭhe pratyakṣe saty apramāṇatā syāt*
**pramāṇajyeṣṭhe*] M(=A^5)$K_1K_2U_1^{pc}$; *pramāṇe* A(=A^4)$I_1U_1^{ac}$; *pramāṇe jyeṣṭe* S_1; *pramāṇa-* S_2; *pramāṇajyeṣṭa-* T_1

11 Biardeau 1964:185 translates the line in a similar way.

The older Ānandāśrama edition A (as well all the following editions except for M) reads *pramāṇe* instead of *pramāṇajyeṣṭhe* that is supported by the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa*. Accordingly, G. Jhā, who bases his translation on the Bibliotheca Indica edition A[1], translates the line as follows (Jhā 1973:40):(12)

> So that when there is Sense-perception available as the means of cognising a certain thing, that thing could not be regarded as not cognisable by any means of cognition.

The expression *pramāṇajyeṣṭha* is appealing as a characterization of the priority of perception among *pramāṇa*s.(13) The same expression has been used by Umbeka (*Tātparyaṭīkā* 58.15), Kamalaśīla (*Tattvasaṅgrahapañjikā* ad v.456, BB 200.16; ad v. 2140, BB 727.21; ad v. 2225, BB 751.13) and Jayanta (*Nyāyamañjarī* I 282.9). Śāntarakṣita records the expression *jyeṣṭhapramāṇena* in *Tattvasaṅgraha* v. 456, which might have been quoted from Kumārila's lost work *Bṛhaṭṭīkā*. This expression *jyeṣṭhapramāṇa* has been also adopted by Sucarita Miśra (*Kāśikā* ad *anumāna* v. 58, III 43.22). We might not have guessed the hoary antiquity of this attractive characterization of perception but for this reading in the entire *Śābarabhāṣya*.

Synopsis of the *śabdanityatvādhikaraṇa*

1 *pūrvapakṣaḥ*: *śabdo 'nityaḥ*	sūtra
1.1 *karmaike tatra darśanāt*	1.1.6
1.2 *asthānāt*	1.1.7

---

12 Biardeau 1964:191 follows the Ānandāśrama edition A (=A[4]) and quotes it in a footnote as given.

13 Perception is considered by Śabara to be prior to other means of valid cognition. *Śābarabhāṣya* ad 1.1.4, Frauwallner 1968:22.19: *pratyakṣapūrvakatvāc cānumānopamān ārthāpattīnām*.

1.3 *karotiśabdāt*	1.1.8
1.4 *sattvāntare ca yaugapadyāt*	1.1.9
1.5 *prakṛtivikṛtyoś ca*	1.1.10
1.6 *vṛddhiś ca kartṛbhūmnā syāt*	1.1.11
2 *ākṣepaparihāraḥ: naiva śabdo 'nityaḥ*	
2.1 *samaṃ tu tatra darśanam*	1.1.12
2.2 *sataḥ param adarśanaṃ viṣayānāgamāt*	1.1.13
2.3 *prayogasya param*	1.1.14
2.4 *ādityavad yaugapadyam*	1.1.15
2.5 *śabdāntaraṃ vikāraḥ*	1.1.16
2.6 *nādavṛddhiḥ parā*	1.1.17
3 *siddhāntaḥ: śabdo nityaḥ*	
3.1 *nityas tu syād darśanasya parārthatvāt*	1.1.18
3.2 *sarvatra yaugapadyāt*	1.1.19
3.3 *saṃkhyābhāvāt*	1.1.20
3.4 *anapekṣatvāt*	1.1.21
3.5 *prakhyābhāvāc ca yogasya*	1.1.22
3.6 *liṅgadarśanāc ca*	1.1.23

Conventions used in the edition

There are four layers of critical apparatus on each page except for the pages on which the second or the third is not necessary.

The first layer gives the edited text of the *Śābarabhāṣya* including the *Jaiminisūtra* on which Śabara comments. The punctuation, with *daṇḍas* and commas, is mine.

The second layer is the critical apparatus for variants of the *Jaiminisūtra*.

The third layer shows testimonia found, e.g., in the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa*. Quoted or parallel passages of Śabara's predecessors, such as the *Mahābhāṣya*, are included here.

The fourth layer is the critical apparatus for variants of the *Śābarabhāṣya*.

The critical apparatus is positive: each reading is repeated after the line number in the edition and followed by a lemma sign ‘]’. This is followed by the siglum or sigla of edition(s) and/or manuscripts which have the accepted reading. After a semi-colon, variants are given with the siglum of the edition/manuscript. For example:

vinaṣṭaḥ śabdaḥ] AM$K_1K_2S_2T_1U_1$; *vinaṣṭe śabde* I_1S_1

This means that editions A and M and manuscripts K_1, K_2, S_2, T_1 and U_1 have the accepted reading *vinaṣṭaḥ śabdaḥ*, while two manuscripts I_1 and S_1 have the variant *vinaṣṭe śabde*.

I have not reported the punctuation and nonsignificant variants of the editions and manuscripts, e.g. the non-application of *sandhi* or common orthographic variants such as gemination or degemination of consonants after or before semi-vowels, and the exchange of *anusvāraḥ* and homorganic nasals. However I reproduce them when a reading of an edition or a manuscript is quoted as a significant variant. With this convention I follow Isaacson [2002:155].

Acknowledgment

I am indebted to the following libraries and institutes for having given me permission to consult manuscripts: The Bharat Kala Bhavan Library of Banaras Hindu University, Varanasi; The Oriental Research Institute & Manuscripts Library, Kerala University, Trivandrum; The Sarasvati Bhavan Library of Sampurnananda Sanskrit University, Varanasi; The British Library, London; The Library of the University of Pennsylvania, Philadelphia; The Tanjore Maharaja Serfoji’s Sarasvati Mahal Library, Thanjavur. The present research was supported by the Grant-in-Aid for Young Scientists (B), from The Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology, Japan. Prof. Dr. Arlo Griffiths was very kind to go through the final draft and gave me many valuable suggestions. Last but not least I am much obliged to Prof. Dr. Harunaga Isaacson for his comments on my final draft.

Abbreviations

ac	Readings before correction (ante correctionem).
pc	Readings after correction (post correctionem).
(eyeskip)	The variant is caused by eyeskip.
(marked)	The variant is marked with a dot above the letter without correction.
corr.	Correction by the editor.
ed.	Reading as given in the quoted edition.
em.	Emendation by the editor.
om.	Omission of the reading.

Bibliography

Ṛjuvimalā: *see Bṛhatī*.

Ṛgvedaprātiśākhya: Śaunakaviracitam Ṛgvedaprātiśākhyam. Ed. Vīrendrakumār Varmā. Delhi: Chaukhamba Sanskrit Pratishtan, 1986.

Kāśikā (by Sucarita Miśra): A commentary by Sucarita Miśra on Kumārila's *Mīmāṃsāślokavārttika*. A transcript preserved in the Adyar Library, Chennai, No. 63361 (38.G.5, TR 66.7). Paper. Devanāgarī. pp. 3200–3689. [According to the colophon given at the end, this is a transcript of a Grantha manuscript preserved in the Government Oriental Manuscript Library, Chennai, No. 3689 (25820). Sucarita's Kāśikā has been published only up to the *saṃbandhākṣepa*. The remaining sections, i.e. *sphoṭa*, *ākṛti*, *apoha*, *vana*, *saṃbandhākṣepaparihāra*, *citrākṣepaparihāra*, *ātman*, *śabdanityatva*, *vākya* and *vedāpauruṣeyatva*, remain unpublished.]

Jaiminimīmāṃsāsūtrapāṭha: Mīmāṃsādarśanam Jaiminimīmāṃsā-Sūtrapāṭhaḥ. Ed. Kevalānanda Sarasvatī. Wai: Prājña Pāṭhaśāḷā Maṇḍaḷa, 1948.

Tattvasaṅgrahapañjikā

BB: *Tattvasangraha of Ācārya Shāntarakṣita with the Commentary Pañjikā of Shri Kamalashīla*. Ed. Dvārikadāsa Śāstrī. 2 vols. Bauddha Bharati Series, 1 & 2. Varanasi: Bauddha Bharati, ^{2}1981, ^{2}1982.

GOS: *Tattvasaṅgraha of Śāntarakṣita*. Ed. Embar Krishnamacharya. 2 vols. Baroda: Oriental Institute, ²1984, ²1988.

Tātparyaṭīkā: *Ślokavārtikavyākhyā Tātparyaṭīkā of Uṃveka Bhaṭṭa*. Ed. S.K. Rāmanātha Śāstrī. Madras: University of Madras, 1971.

Nyāyabhāṣya: *Gautamīyanyāyadarśana with Bhāṣya of Vātsyāyana*. Ed. Anantalal Thakur. New Delhi: Indian Council of Philosophical Research, 1997.

Nyāyamañjarī of Jayantabhaṭṭa with Ṭippaṇī — Nyāyasaurabha by the Editor. Ed. K.S. Varadācārya. 2 vols. Mysore: Oriental Research Institute, 1969, 1983.

Nyāyamañjarīgranthibhaṅga: Nyāyamañjarīgranthibhaṅga. Ed. Nagin J. Shah. Ahmedabad: L.D. Institute of Indology, 1972.

Nyāyaratnākara: Ślokavārttika of Śrī Kumārila Bhaṭṭa with the Commentary Nyāyaratnākara of Śrī Pārthasārathi Miśra. Ed. Swāmī Dvārikadāsa Śāstrī. Varanasi: Tara Publications, 1978.

Nyāyasūtra: See Nyāyabhāṣya.

Bṛhatī: Bṛhatī of Prabhākara Miśra with the Ṛjuvimalāpañcikā of Śālikanātha. Part I. Ed. S.K. Rāmanātha Śāstrī. Madras: University of Madras, 1934.

Mahābhāṣya: *The Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali*. Ed. F. Kielhorn. 3 vols. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, ⁴1985, ³1965, ³1985.

Mahābhāṣyadīpikā: Mahābhāṣyadīpikā of Bhartṛhari. Fascicule I, Ed. G.B. Palsule (1985); II, V.P. Limaye, G.B. Palsule & V.B. Bhagavat (1985); III, V.B. Bhagavat & Saroja Bhate (1986); IV, Johannes Bronkhorst (1987); V, G.B. Palsule (1988); VI, G.V. Devasthali & G.B. Palsule (1989); VII, V.B. Bhagavat & Saroja Bhate (1990); VIII, G.B. Palsule & V.B. Bhagavat (1991). Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute.

Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa: *Bṛhatī of Prabhākara Miśra*. Part II. Ed. S.K. Rāmanātha Śāstrī. Madras: University of Madras, 1936. [This contains a critical edition of the *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* in the upper layer and a diplomatic transcript of a manuscript of the same in the lower layer.]

Vākyapadīya: Bhartṛharis Vākyapadīya. Ed. Wilhelm Rau. Wiesbaden: Franz Steiner, 1977.

Vākyapadīyasvavṛtti: Vākyapadīya of Bhartṛhari with the Commentaries Vṛtti

and Paddhati of Vṛṣabhadeva. Kāṇḍa I. Ed. K.A. Subramania Iyer. Poona: Deccan College, 1966.

Vaiśeṣikasūtra: Vaiśeṣikasūtra of Kaṇāda with the Commentary of Candrānanda. Ed. Muni Jambuvijayaji. Baroda: Oriental Institute, ²1982.

Vaiśeṣikasūtravṛtti: See Vaiśeṣikasūtra.

Śābarabhāṣya (1.1.1–5): See Frauwallner 1968.

Śābarabhāṣya: *Śrīmajjaiminipraṇītaṃ Mīmāṃsādarśanam*. Ed. Subbāśāstrī. 6 bhāgas. Poona: Ānandāśramamudraṇālaya, 1929–34.

Ślokavārttika: See *Nyāyaratnākara*.

Biardeau, Madeleine

1964 *Théorie de la connaissance et philosophie de la parole dans le brahmanisme classique*. Paris: Mouton & Co.

D'Sa, Francis X.

1980 *Śabdaprāmāṇyam in Śabara and Kumārila*. Vienna: De Nobili Research Library.

Frauwallner, Erich

1961 "Mīmāmsāsūtram I, 1, 6-23." *Wiener Zeitschrift für die Kunde Süd- und Ostasiens*, 5, 113-124.

1968 *Materialien zur ältesten Erkenntnislehre der Karmamīmāṃsā*. Wien: Hermann Bölaus Nachf.

Harunaga Isaacson

2002 "Ratnākaraśānti's *Bhramaharanāma Hevajrasādhana*: Critical Edition (Studies in Ratnākaraśānti's tantric works III)." *Journal of the International College for Advanced Buddhist Studies*, 5, 2002, 151–176.

Houben, Jan E.M.

1995 *The Sambandha-Samuddeśa and Bhartṛhari's Philosophy of Language*. Groningen: Egbert Forsten.

Jhā, Gaṅgānātha

1973 *Śābara-Bhāṣya, Translated into English by Ganganatha Jha*. Vol. 1. Baroda: Oriental Institute.

Kataoka, Kei
2004 *Koten Indo no Saishiki Kōi-ron: Śābarabhāṣya & Tantravārttika ad 2.1.1–4 Genten Kōtei Yakuchū Kenkyū*. Tokyo: Sankibo Press.

शब्दनित्यत्वाधिकरणम्।

कर्मैके तत्र दर्शनात्।१।१।६।

उक्तं नित्यः शब्दार्थयोः संबन्ध इति। तदनुपपन्नम्, शब्दस्यानित्यत्वात्। विनष्टः शब्दः, पुनरन्यस्य क्रियमाणस्यार्थेनाकृतकः संबन्धो नोपपद्यते। न हि प्रथमश्रुतात् कुतश्चन शब्दात् कश्चिदर्थं प्रत्येति। कथं पुनरनित्यः शब्दः। प्रयत्नादुत्तरकाले दृश्यते। अतः

1.1.6 कर्मैके] $AMI_1K_1S_1S_2T_1U_1V_1$; **कर्मैकै** K_2

---

3 उक्तं] *Jaiminisūtra* 1.1.5: **औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः** ; *Śābarabhāṣya* ad 1.1.5, Frauwallner 1968:24.3: **औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूमः।**
4 विनष्टः शब्दः] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 45.17: **विनष्टश्शब्दः प्रथमोच्चरितः**
4 पुनरन्यस्य ··· नोपपद्यते] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 45.17–18: **पुनर---न्यस्य क्रियमाणस्यार्थेनानाभिधेयेन स ---तकस्संबन्धो नोपपद्यते।**
5 न हि ··· प्रत्येति] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 45.18: **यस्मान्न ---त् कुतश्चन शब्दात् किञ्चिदर्थं प्रत्येति।**
6 °काले] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 45.22: **तत्र प्रयत्नोत्तरकाले**; see also Śabara's reply in 1.1.12: **यदुक्तम् "प्रयत्नादुत्तरकाले दर्शनात्कृतको ऽयम्" इति।**

---

3 शब्दार्थयोः] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; **सब्दार्थयोः** V_1(marked) **3 संबन्ध ··· °कृतकः**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; om. V_1(eyeskip) **3 तदनुपपन्नम्**] $AMK_1K_2S_1T_1U_1$; **तद्नुपपन्नं** I_1(marked) ; **तदनुपपन्न कुतः** S_2 **4 विनष्टः शब्दः**] $AMK_1K_2S_2T_1U_1$; **विनष्टे शब्दे** I_1S_1 **4 °रन्यस्य**] $I_1K_1K_2S_1T_1$; **°रस्य** AMS_2U_1 **4 °स्यार्थेना°**] $AMI_1K_1K_2S_1U_1$; **°स्यानार्नो°** S_2 ; **°स्यात्वेना°** T_1 **5 नोपपद्यते**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; **नोपद्यते** V_1 **5 °श्रुतात् कुतश्चन शब्दात्**] K_1K_2 ; **°श्रुताच्छब्दात्** $AMI_1S_2U_1V_1$; **°श्रुतातशब्दात्** S_1 ; **°श्रुतात्** T_1 **6 प्रत्येति**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; **प्रत्येति क्वचित्** V_1 **6 °रनित्यः**] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; **°रयं नित्यः** I_1 **6 °काले**] K_1T_1 ; **°कालं** $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; **°काले हि** K_2 **6 दृश्यते**] K_1K_2 ; **दृश्यते यतः** $AMI_1S_1S_2T_1U_1V_1$ **6 अतः**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; om. T_1

प्रयत्नानन्तर्यात्तेन क्रियत इति गम्यते। नन्वभिव्यञ्ज्यात् स एनम्। नेति ब्रूमः। न ह्यस्य प्रागभिव्यञ्जनात् सद्भावे किंचन प्रमाणमस्ति। संश्चाभिव्यज्यते नासन्।

अस्थानात् ।१।१।७।

न चैनमुच्चरितं मुहूर्तमप्युपलभामहे। अतो विनष्ट इत्यवगच्छामः। न

1.1.7 अस्थानात्] $AMI_1K_1K_2T_1S_2U_1V_1$; स्वस्थानात् S_1

---

1 नन्वभिव्यञ्ज्यात् स एनम्] Cf. *Nyāyabhāṣya* ad 2.2.18, 109.7: उच्चारणमस्य व्यञ्जकम्।

2 न ह्यस्य ··· प्रमाणमस्ति] Cf. *Nyāyasūtra* 2.2.18, 109.2: प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च॥; *Nyāyabhāṣya* ad 2.2.18, 109.3: प्रागुच्चारणान्नास्ति शब्दः। कस्मात्। अनुपलब्धेः।; *Vaiśeṣikasūtra* 2.2.30, 22.2: सतो लिङ्गाभावात्॥; *Vaiśeṣikasūtravṛtti* ad 2.2.30, 22.3–4: शब्दस्य तूच्चारणादूर्ध्वं संयोग्यादेर्लिङ्गस्याभावादसत्त्वैव।; *Vaiśeṣikasūtra* 2.2.33, 22.12: अभावात्॥; *Vaiśeṣikasūtravṛtti* ad 2.2.33, 22.13: प्रागभावादित्यर्थः। प्रागभाववतो विनाशात्। प्रागभावश्चास्य कारणेभ्य उत्पत्तेः।

5 न चैनमुच्चरितं ··· °वगच्छामः] Cf. *Vaiśeṣikasūtra* 2.2.29, 21.19: गुणस्य सतो ऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम्॥; *Vaiśeṣikasūtravṛtti* ad 2.2.29, 21.20–21: कर्मभिरस्य पुनर्गुणभूतस्यापि साधर्म्यमपवर्गो विनाशः, उत्पत्त्यनन्तरमग्रहणाद्विनाशो ऽनुमीयते।

5 न चैनमु°] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 46.14: न चैनमिति।

---

1 °नन्तर्यात्तेन] $AMI_1K_1K_2S_1S_2V_1$; °नन्तयात् T_1 ; °नंतर्ये तेन U_1^{ac} ; °नंतर्ये तु तेन U_1^{pc} **1 अभिव्यञ्ज्यात्**] $AMI_1K_1K_2S_2U_1$; अभिव्यं-त् S_1 ; अहिसज्यात् T_1 ; अविभज्यात् V_1 **2 °व्यञ्जनात्**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; °व्यंजनानात् V_1 **2 प्रमाण°**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; प्रमाणा° V_1 **3 संश्चा°**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; सश्चा° V_1 **3 °भिव्यज्यते**] $AMK_1K_2S_1S_2U_1$; °भिव्यंह्यते I_1 ; °त्वभिव्यज्यते T_1 ; °भिव्यजते V_1 **3 नासन्**] $AMK_1K_2S_2T_1U_1$; नासत् $I_1S_1V_1$ **5 न चैनमुच्चरितं मुहूर्तमप्युपलभामहे**] K_1K_2 ; नो खल्वप्युच्चरितं मुहूर्तमप्युपलभामहे $AMS_1S_2U_1$; न खल्वप्युच्चरितं मुहूर्त्तमप्युपलभामहे I_1 ; न चैनमुच्चरितमभिव्यक्तमभ्युपलभामहे T_1 ; ने खल्वप्युच्चरितं मुहूर्त्तमप्युपलभामहे V_1

च सन्नोपलभ्यते, अनुपलम्भकारणानां व्यवधानादीनामभावे ऽप्यनुपलम्भनात्। न चासौ विषयमप्राप्तः, आकाशविषयत्वात्, कर्णच्छिद्रे ऽप्यनुपलम्भनात्।

करोतिशब्दात्।१।१।८।

“शब्दं कुरु” “मा शब्दं कार्षीः” “शब्दकार्ययं माणवकः” इति व्यवहर्तारः प्रयुञ्जते। तेन नूनमवगच्छन्ति “असन्नेवायं शब्दः” इति।

---

1 न च सन्नोपलभ्यते] Cf. *Vaiśeṣikasūtravṛtti* ad 2.2.30, 22.1: सतो ऽपि निमित्तादग्रहणमिति चेत्, न।
1 अनुपलम्भकारणानां ··· °पलम्भनात्] Cf. *Nyāyasūtra* 2.2.18, 109.2: प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च॥; *Nyāyabhāṣya* ad 2.2.18, 109.3–4: सतो ऽनुपलब्धिराव(र)णादिभ्य इत्येतन्नोपपद्यते। कस्मात्। आवरणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात्।
5 शब्दं कुरु ··· माणवकः] *Mahābhāṣya* I 1.12; also quoted in *Bṛhatī* 266.8–9 and *Ṛjuvimalā* 266.15

---

1 सन्नोपलभ्यते] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; सन्नौपलभ्यते S_2 **1 व्यवधानादीनाम°**] $AMK_1K_2S_2T_1U_1$; व्यवधानादीनामप्य° I_1S_1; व्यवधादीनाम° V_1 **2 °पलम्भनात्**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; °फलंभनात् T_1 **2 चासौ विषयमप्राप्तः**] $AMK_1K_2I_1S_1S_2U_1$; चासावविषयंप्राप्तः T_1; चासौ विषयम V_1 **2 आकाश° ··· मा शब्दं**] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1$; आकाश° ··· शब्दं मा I_1; आकाशब्दं V_1 **3 कर्ण°**] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1$; कर्स्मे° I_1 **3 °पलम्भनात्**] $AMK_1K_2T_1U_1^{ac}$; °पलंभनात् अतो विनाशादेब नोपलभ्यते I_1; °पलंभनात्। अतो विनाशादेव नोपलभ्यत इति S_1; °पलंभनात्। ततो विनाशादेव नोपलभामहे S_2; °पलंभनात्। विनाशाद् एव नोपलभामहे U_1^{pc} **5 “शब्दं**] $K_1K_2T_1$; अपि च शब्दं $AMI_1S_1S_2U_1$ **5 मा शब्दं**] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1$; शब्दं मा I_1 **5 कार्षीः” “शब्दकार्ययं माणवकः” इति**] $I_1K_1K_2T_1U_1^{pc}$; कार्षीरिति $AMS_1U_1^{ac}V_1$; कार्षीः ति S_2 **6 प्रयुञ्जते**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; प्रमंजते T_1 **6 तेन**] $K_1K_2T_1$; न ते $AMS_1S_2U_1^{ac}V_1$; ननु I_1; तस्मां न ते U_1^{pc} **6 °गच्छन्ति**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; °गंछंति V_1 **6 असन्नेवायं**] K_1K_2; स एवायं $AMI_1S_1S_2T_1U_1V_1$

सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्।१।१।९।

नानादेशेषु हि युगपच्छब्दमुपलभामहे। तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्नम्। असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वम्। कार्याणां तु बहूनां नानादेशेषु क्रियमाणानामुपपद्यते ऽनेकदेशसंबन्धः। तस्मादनित्यः।

प्रकृतिविकृत्योश्च।१।१।१०।

अपि च “दध्यत्र” इत्यत्रेकारः प्रकृतिर्यकारो विकृतिरित्युपदिशन्ति। यद्विक्रियते तदनित्यम्। इकारसादृश्यं च यकारस्य लक्ष्यते।

1.1.9 सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्] $AMI_1K_1K_2T_1U_1$; सत्वांतरे यौगपद्यात् S_1; सत्त्वांतरे योगपद्यान् S_2; सत्पांसेरे यौगपद्यात् V_1

---

2 नानादेशेषु हि ··· नानेकत्वम्] *Nyāyaratnākara* 518.16–17: नानादेशेषु युगपच्छब्दमुपलभामहे तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्नम्, असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वम्
6 अपि च ··· °पदिशन्ति] Cf. *Nyāyabhāṣya* ad 2.2.40, 119.5: दध्यत्रेति केचिदिकार इत्वं हित्वा यत्वमापद्यत इति विकारं मन्यन्ते।
6 “दध्यत्र” इत्यत्रेकारः] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 48.14: दध्यत्रेत्यत्र इकारो
7 यकारस्य लक्ष्यते] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 48.17: यकारस्य लक्ष्यते

---

2 हि] $K_1K_2T_1$; च $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **2** °लभामहे] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °लभामेहे S_1 **2** नित्य°] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; तित्य° V_1 **2** °पन्नम्] $K_1K_2T_1$; °पन्नमिति $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **3** असति] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; अरति S_1 **3** विशेषे] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; चिशेषे S_1 **3** °त्वम्] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °त्वमुपपंनं S_1 **3** बहूनां] $AMK_1K_2S_2U_1V_1$; बहुनां I_1; बुहूनां S_1; यत्नेन T_1 **3** नाना°] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1$; ना° S_1; णौना° V_1 **4** °मुपपद्यते] $AMI_1K_1S_1S_2T_1U_1V_1$; °मुपलभ्यते K_2 **4** ऽनेकदेश°] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; ऽनेकस्य नित्यस्यादेश° S_2 **4** °संबन्धः] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °संबधः S_1 **4** °दनित्यः] $K_1K_2T_1$; °दप्यनित्यः $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **6** °त्र” इत्यत्रेकारः] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1^{pc}$; °त्रेकारः $S_2U_1^{ac}$(eyeskip); °त्रेत्यकारः V_1 **6** °र्यकारो] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; °र्धकारो T_1 **7** °पदिशन्ति] $AI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; °पदिशति M **7** यद्वि°] AMS_2U_1; यद्धि वि° $I_1K_1K_2S_1T_1$; यदि V_1 **7** °सादृश्यं] $AMI_1K_1S_1S_2T_1U_1$; °स्यासादृश्यं K_2; °मादृश्यं V_1 **7** यकारस्य लक्ष्यते] $K_1K_2T_1$; यकारस्योपलभ्यते $AMI_1S_2U_1V_1$; कारस्योपलभ्यते S_1

तेनापि तयोः प्रकृतिविकारभाव इति।

वृद्धिश्च कर्तृभूम्ना स्यात्।१।१।११।

अपि च बहुभिरुच्चारयद्भिर्महाञ्छब्दः श्रूयते। स यद्यभिव्यज्येत बहुभिरल्पैश्चोच्चार्यमाणस्तावानेवोपलभ्येत। यतो महानुपलभ्यते, अतो मन्यामहे “नूनमस्यैकैकेन कश्चिदवयवः क्रियते यत्प्रचयादेष महानुपलभ्यते” इति।

1.1.11 °ना स्यात्] $I_1^{pc}K_1K_2T_1$; °नास्य $AMI_1^{ac}S_1S_2U_1V_1$

---

2 वृद्धिश्च कर्तृभूम्ना स्यात्] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 48.17–18: वृद्धिश्च कर्तृभूम्ना स्यात्।

3 अपि च ⋯ श्रूयते] Cf. *Vaiśeṣikasūtra* 2.2.34, 22.15: कारणतो विकारात्॥; *Vaiśeṣikasūtravṛtti* ad 2.2.34, 22.16–17: यस्माद्भेर्यादिकारणेभ्यः शब्दस्य विकारो ऽवगम्यते, महति भेर्यादौ महान् अल्पे ऽल्पः।; *Vākyapadīyasvavṛtti* ad I v. 102 (Iyer v. 99), I 164.12–165.1: शब्दस्य त्वभिघातभेदे दृश्यते संख्यापरिमाणभेदः। तस्मान्नाभिव्यज्यत इति।

4 °ल्पैश्चोच्चार्यमाण°] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 48.18–19: °ल्पैश्चोच्चार्यमाणास्

---

1 °व इति] $K_1K_2T_1$; °वो लक्ष्यते $AMI_1S_1S_2U_1^{ac}V_1$; °व इति लक्ष्यते U_1^{pc} **3** बहुभिरुच्चा°] $AMK_1K_2S_1T_1U_1V_1$; वहुभिर्भेरीमाध्मद्भिर्गोशब्दं वोच्चा° I_1 ; ब्वहुभिर् S_2 ; **3** °रयद्भि°] $AMK_1K_2S_1S_2U_1V_1$; °रद्यद्भि° I_1 ; °रयत्भि° T_1 **3** महाञ्छब्दः] K_1K_2 ; महाञ्शब्दः AV_1 ; महान् शब्दः M; महां छब्दं I_1S_1 ; महान् शब्द S_2 ; महाछब्द T_1 ; महान्छब्दः U_1^{ac} ; महान् यः शब्दः U_1^{pc} **3** यद्य°] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; यत्य° T_1 **3** °व्यज्येत] $K_1T_1U_1^{pc}$; °व्यज्यते $AMI_1K_2S_2U_1^{ac}V_1$; °व्यज्यात S_1 **4** °ल्पैश्चोच्चार्यमाण°] $AMI_1K_1K_2S_1$; °ल्पैर्वा उच्चार्यमाण° S_2V_1 ; °ल्पैश्चाभिव्यज्यमान° T_1 ; °न्यैर्वा उच्चार्यमाण° U_1 **4** °लभ्येत] $AMK_1S_1T_1U_1V_1^{pc}$; °लभ्यते $I_1K_2S_2$; °लभ्येते V_1^{ac} **4** यतो महानुपलभ्यते, अतो] $K_2S_2T_1U_1^{pc}$; अतो $AMI_1K_1U_1^{ac}V_1$; आता S_1 **5** °स्यैकैकेन] $AMI_1K_2S_2U_1$; °स्यैकेन K_1T_1 ; °स्यौकेकेन S_1 ; °स्यैकेकेन V_1 **5** क्रियते] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; किर्यत S_2 **5** यत्प्र°] $AMK_1K_2S_1T_1U_1^{pc}$; यस्य प्र° I_1 ; तत्प्र° $S_2U_1^{ac}V_1$ **5** °देष] $K_1K_2T_1$; °दयं $AMS_1S_2U_1V_1$; °देवं एष I_1 **6** °लभ्यते” इति] $I_1K_1K_2S_1T_1$; °लभ्यते $AMS_2U_1V_1$

समं तु तत्र दर्शनम्।१।१।१२।

तुशब्दात्पक्षो विनिवर्तते। यदुक्तम् “प्रयत्नादुत्तरकाले दर्शनात्कृतको ऽयम्” इति। यदि विस्पष्टेन हेतुना शब्दस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्ष्यामः, प्रयत्नेनाभिव्यज्यत इति भविष्यति, यदि प्रागुच्चारणादनभिव्यक्तः प्रयत्नेनाभिव्यज्यते। तस्मादुभयोः पक्षयोः सममेतत्।

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ।१।१।१३।

यत्परं कारणमुक्तम् “उच्चरितप्रध्वस्तः” इति। अत्रापि यदि श-

1.1.13 सतः] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; स S_2 **1.1.13 °नागमात्**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; °नांगमनात् T_1

---

2 यदुक्तम्] *Śābarabhāṣya* ad 1.1.6
4 वक्तुं शक्ष्यामः] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 48.24: वक्तुं शक्ष्यामः
7 यत्परं कारणमुक्तम्] *Śābarabhāṣya* ad 1.1.7
7 यत्परं] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 49.15: यत्परं
7 उच्चरितप्रध्वस्तः] Cf. *Mahābhāṣya* ad 1.4.109 (*Vārttika* 10), I 356.4–8: एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्॥ १०॥ एकैकवर्णवर्तिनी वाक्।

---

2 तुशब्दा°] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; तुसब्दा° V_1(marked) **2 °त्पक्षो**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; °त्पव्दो V_1 **2 विनिवर्तते**] K_1K_2 ; विपरिवर्तते $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; विनिवर्त्त्यते T_1 **2 यदु°**] $AMI_1^{pc}K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; येदु° $I_1^{ac}S_2$ **2 दर्शना°**] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; दर्शन्फना° S_2 **3 °त्कृतको**] $AMI_1K_1S_1S_2T_1U_1V_1$; °त्कृको K_2 **3 विस्पष्टेन**] $AMI_1K_1^{pc}K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; विस्पष्टोन K_1^{ac} **4 वक्तुं शक्ष्यामः**] em. ; वक्तुं शक्ष्यामस्ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात् AMU_1 ; वक्तुं शक्यामः ततो नित्यप्रत्यसामर्थ्यात् I_1 ; वक्ष्यामः K_1K_2 ; वक्तुं शक्ष्यामस्ततो नित्यप्रत्ययसामाथ्यात् S_1 ; वक्तु शक्ष्यामस्ततो नित्प्रप्रत्ययसामर्थ्यात् S_2 ; वक्तुं शक्यामः T_1 ; वक्तु शक्ष्यामः अतो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात् V_1 **4 प्रयत्नेनाभिव्यज्यत**] $AMI_1K_1K_2T_1U_1V_1$; प्रयत्नेनाभिव्यजत S_1 ; प्रत्ययत्नेनाभिव्यत्यत S_2 **5 °नभिव्यक्तः**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; °नुभिव्यक्तः T_1 **5 °व्यज्यते**] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °व्यज्येत I_1S_1 **5 °भयोः**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1^{ac}V_1$; °भयोरपि U_1^{pc} **5 °मेतत्**] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; °मेतमतत् S_2 **7 यत्परं**] K_1K_2 ; यदपरं $AMI_1S_1S_2T_1U_1V_1$ **7 कारणमु°**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; कारणंमु° S_1 **7 उच्चरित°**] $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; उच्चरितः K_1T_1 ; उच्चारितः K_2 **7 °प्रध्वस्तः**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; °प्रध्वंस V_1 **7 अत्रापि**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; अत्रापी T_1

क्ष्यामो नित्यतामस्य विस्पष्टं वक्तुम्, ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात् कदाचिदुपलम्भं कदाचिदनुपलम्भं दृष्ट्वा किंचिदुपलम्भने निमित्तं कल्पयिष्यामः। तच्च संयोगविभागसद्भावे सति भवतीति संयोगविभागावेवाभिव्यञ्जकाविति वक्ष्यामः।

उपरतयोः संयोगविभागयोः श्रूयत इति चेत्। न नूनमुपरमन्ति संयोगविभागाः, यत उपलभ्यते शब्दः। न हि ते प्रत्यक्षा

--- ⋯ उच्चरितप्रध्वंसित्वात्। उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः। उच्चरितः प्रध्वस्तः।; *Vaiśeṣikasūtravṛtti* ad 2.2.31, 22.7: उच्चरितप्रध्वंसो नित्यैर्वैधर्म्यम्। तस्मादनित्यः।

5 उपरतयोः ⋯ इति चेत्] *Nyāyaratnākara* 525.30–31: उपरतयोः संयोगविभागयोः शब्दः श्रूयत इति चेत्।; Cf. *Nyāyabhāṣya* ad 2.2.13, 105.12–13: संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणम्।

5 उपरतयोः ⋯ नैतदेवम्। अप्राप्ताश्चेत् is repeated twice in the Madras edition M (274.4–280.3, 292.2–296.4).

---

1 शक्ष्यामो] $AMK_1K_2S_2T_1U_1$; शक्यामो I_1S_1 ; शप्राक्ष्यामो V_1 **1 नित्य°**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; नित्यः T_1 **1 °प्रत्यय°**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; °प्रयत्न° T_1 **1 °सामर्थ्यात्**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °सामार्थ्यात् S_1 **2 °दुपलम्भं**] $AMI_1K_1K_2S_1U_1V_1$; °दुपलेभं S_2 ; °दुपलंभः T_1 **2 कदाचिदनुपलम्भं**] $AMK_1K_2S_2U_1V_1$; om. I_1S_1 ; कदाचिदनुपलंभनं T_1 **2 दृष्ट्वा**] $AMI_1K_1K_2T_1U_1V_1$; दृष्टा S_1S_2 **2 °लम्भने**] K_1K_2 ; °लम्भस्य AMI_1 ; °लम्भनस्य $S_1S_2U_1V_1$; °लंभनेन T_1 **2 निमित्तं**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; निमित्तं तस्य T_1 **3 भवतीति**] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; भवातीति S_2 **3 संयोग°**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; मंत्रोयोग° V_1 **4 °भागावेवा° ⋯ °रमन्ति संयोगविभागाः**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1^{pc}V_1$; °भागा एवा° ⋯ °रमन्ति संयोगविभागाः S_1 ; °भागा U_1^{ac} **5 उपरतयोः**] $AMI_1K_1K_2T_1V_1$; उपरततयोः S_1 ; कथं उपरतयोः $S_2U_1^{pc}$ **5 °विभागयोः**] $AMK_1K_2S_1S_2U_1^{pc}V_1$; °विभागः I_1 ; °विभागयो T_1 **5 चेत्**] $K_1K_2T_1$; चेन्नैतदेवम् $AMI_1S_1S_2U_1^{pc}V_1$ **5 न नूनमु°**] $AMK_1K_2S_2T_1U_1^{pc}V_1$; न तु नमु° I_1 ; ननूमु° S_1 **6 यत**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; यते S_1 **6 उपलभ्यते शब्दः**] $M^{pc}K_1K_2T_1$; उपलभ्यते शब्द इति $AM^{ac}S_1U_1V_1$; उपलभ्यंते शब्द इति I_1 ; उरपलभ्यंते शब्दा इति S_2 **6 प्रत्यक्षा**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; प्रत्यक्ष्या S_1

इति।

यदि शब्दं संयोगविभागा अभिव्यञ्जन्ति न कुर्वन्ति, आकाशविषयत्वाच्छब्दस्यैकत्वाच्चाकाशस्य यो ऽयमन्तःश्रोत्र आकाशः स एव देशान्तरेष्विति स्रुघ्नस्थैः संयोगविभागैरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रे ऽप्युपलभ्येत। यस्य पुनः कुर्वन्ति तस्य वायवीयाः संयोगविभागा वाय्वाश्रितत्वाद् वायुष्वेव करिष्यन्ति। यथा तान्तवास्तन्तुष्वेव पटम्। तस्य पाटलिपुत्रे ऽप्यनुपलम्भो युक्तः, स्रुघ्नस्थत्वात्तेषाम्।

---

1 इति। यदि] But cf. *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 50.15: चोदयति नैतदिति, which presupposes इति। नैतद् (एवम्) । यदि instead of इति। यदि.

---

2 शब्दं] $AMK_1K_2S_1T_1U_1V_1$; शब्द° I_1 ; शब्दे S_2 **2 °गा अभि°**] $I_1K_1K_2T_1$; °गा एवाभि° AMS_2U_1 ; °गा एवा अभि° S_1 ; °ग एवाभि° V_1 **2 °व्यञ्जन्ति**] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °व्यजंति I_1 ; °व्यंज्यंति S_1 **2 कुर्वन्ति**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; आवंति T_1 **3 आकाश° … °रेष्विति**] $K_1K_2T_1$; आकाश° … °रेष्वपीति $AMI_1S_1S_2U_1$; om. V_1 **3 °त्वाच्छब्दस्यैकत्वाच्चाकाशस्य यो ऽयमन्तः°**] em. ; °त्वाच्छब्दस्याकाशस्यैकत्वाद्य एवायमत्र AMS_2U_1 ; °त्वात्तस्याकाशस्येकत्वाच्च काशस्थ एवायमंतः° I_1 ; °त्वाच्छब्दस्यैकत्वाच्चाकाशस्य यो यमत्र K_1 ; °त्वाच्छब्दस्यैकत्वाच्चाकाशस्य यो यमन्त° K_2 ; °त्वात्तस्याकाशस्यैकत्वाद्य एवायमन्तः° S_1 ; °त्वादेकत्वाच्च काशस्य यो यमंत° T_1 **3 °श्रोत्र आकाशः स**] $K_1K_2T_1$; श्रोत्राकाशः स AMU_1 ; °श्रोत्रमाकाशस्य स I_1 ; श्रोत्रमाकाशस्स S_1 ; श्रोत्रकाशः स S_2 **4 °रेष्विति**] $K_1K_2T_1$; °रेष्वपीति $AMI_1S_1S_2U_1$ **4 स्रुघ्नस्थैः**] $AMI_1K_1K_2S_2U_1V_1$; श्रुघ्नस्थैः S_1 ; सुघ्नस्थैः T_1 **4 °विभागैर°**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °विभागैःर° S_1 **4 °व्यक्तः**] $AMK_1S_1S_2T_1U_1V_1$; °व्यक्तं I_1 ; °व्यक्तः शब्दः K_2 **4 °पुत्रे ऽप्युप°**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °पुत्रेषुप° S_1 **5 तस्य**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; तत्र T_1 **6 करिष्यन्ति**] $AMI_1K_1S_1S_2T_1U_1V_1$; करिष्यति K_2 **6 यथा**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; तथा V_1 **6 तान्तवास्त°**] $I_1K_2T_1U_1V_1$; तन्तवस्त° AMS_2 ; तवान्त° K_1 ; तांतवासंयोगोस्त° S_1 **7 °पुत्रे ऽप्यनु°**] $I_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; °पुत्रेष्वनु° AM **7 स्रुघ्नस्थ°**] $AMK_1K_2S_2U_1V_1$; शुप्रस्व° I_1 ; श्रुघ्नस्थ° S_1 ; स्रृघ्नस्थ° T_1 **7 °त्वात्तेषाम्**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; °त्वातेषां T_1

यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति तस्याप्येष न दोषः। दूरे सत्याः कर्णशष्कुल्या अनुपकारकाः संयोगविभागाः। तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तन्नोपलभत इति।

नैतदेवम्। अप्राप्ताश्चेत्संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः, संनिकृष्टविप्रकृष्टस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम्। न तु युगपदुपलभेते। तस्मान्नाप्राप्ता उपकुर्वन्ति, न चेदुपकुर्वन्ति। तस्मादनिमित्तं शब्दो-

---

1 यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति] Cf. *Mahābhāṣyadīpikā* I 8.1, 17.15–17: स च नादः श्रोत्रस्यानुग्रहे वर्तते। तदनुगृहीतं श्रोत्रं शब्दोपलब्धौ समर्थं भवति ··· इत्येके। अपरे शब्दस्यैव। ··· उभयोरित्यपरे।; *Vākyapadīya* I v. 80 (Iyer v. 78): इन्द्रियस्यैव संस्कारः शब्दस्यैवोभयस्य वा। क्रियते ध्वनिभिर्वादास्त्रयो ऽभिव्यक्तिवादिनाम्॥
1 यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति तस्याप्येष न दोषः] *Nyāyaratnākara* 528.21: यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति तस्याप्येष न दोषः।
3 तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तन्नोपलभत इति] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 50.22–23: तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तन्नोपलम्भते।
5 °विप्रकृष्टस्थितौ] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 51.17: °विप्रकृष्टस्थितौ

---

1 °भिव्यञ्जन्ति] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °भिव्यंज्यति I_1 ; °भिज्यन्ति S_1 **1 तस्याप्येष**] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; तस्यार्थेषु I_1 **2 °कारकाः**] $AMI_1K_1K_2S_1T_1V_1$; °कारकः S_2 ; °कारका U_1^{ac} ; °कारका एते U_1^{pc} **3 यच्छ्रोत्रं तन्नोपलभत**] $I_1K_1K_2T_1U_1V_1$; यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यत AM ; यस्छोत्तंन्नोपलभ्यत S_1 ; यछ्रोत्रं तेनोपलभ्यंत S_2 **4 नैतदेवम्**] $AMK_1K_2S_1T_1U_1^{ac}V_1$; नेतदेवम् I_1 ; भेवेदेवम् S_2 ; भवेदेवम् U_1^{pc} **4 अप्राप्ताश्चे°**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; अप्राप्तश्चे° S_1 **4 °विभागाः**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; °विभा T_1 **5 संनिकृष्ट°**] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; संन्निकृहष्ट° S_2 **5 °विप्रकृष्टस्थितौ**] K_2 ; °विप्रकृष्टदेशस्थौ $AMI_1S_1U_1V_1$; °विप्रकृष्टौ K_1 ; °विकृष्टदेशस्थौ S_2 ; °विप्रकृष्टदेशस्थितौ T_1 **5 °लभेयाताम्**] $AMI_1K_1S_1S_2T_1U_1V_1$; °लभेयाताः K_2 **5 तु**] $K_1K_2T_1$; च $AMS_1S_2U_1V_1$; वे I_1 **5 युगपदुपलभेते**] $AMK_1T_1U_1V_1$; युगपदुपलभ्येते I_1 ; युगपदुपलंभेते K_2 ; युगपदुपलभ्यते S_1 ; युगपलभेते S_2 **6 तस्मान्नाप्रा°**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1$; तस्मान्न प्रा° S_1 ; तस्मान्नो प्रा° V_1 **6 °कुर्वन्ति, न चेदुपकुर्वन्ति**] $AMK_1K_2S_2U_1V_1$; °कुर्वंति न चेदुपकुर्वति I_1 ; °कुर्वन्ति S_1T_1 **6 °निमित्तं**] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; °नित्तं S_2

पलम्भने संयोगविभागा इति।

नैतदेवम्। अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागानुत्पादयन्तो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते। ते च वायोरप्रत्यक्षत्वात्संयोगविभागा नोपलभ्यन्ते। अनुपरतेषु तेषु शब्द उपलभ्यते, नोपरतेषु। अतो न दोषः। अत एव चानुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दः।

---

2 अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः] *Nyāyaratnākara* 538.20: अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः
3 स्तिमितानि ··· °नुत्पादयन्तो] *Nyāyaratnākara* 538.29–30: यदपि स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागानुत्पादयन्त इति
4 यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते] *Nyāyaratnākara* 538.26: यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते
4 ते च वायोरप्रत्यक्षत्वा°] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 52.18: ते च संयोगविभागास्सूक्ष्मत्वेनाप्रत्यक्षत्वात्
5 अनुपरतेषु तेषु] But cf. *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 52.20: अतोनुपरतेषु शब्द उपलभ्यते

---

1 शब्दोप°] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; शब्दाप° S_1 **1** °भागा इति] $MK_1K_2T_1U_1$; °भागाविति $AI_1S_1S_2V_1$ **2** नैतदेवम्] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; नेतदेवम् I_1 ; नैतादवम् S_1 **2** वायवः स्ति°] AM ; वायवस्ति° $I_1K_1K_2S_2T_1U_1$; वयवस्ति° S_1 ; वायस्ति V_1 **3** वाय्वन्तराणि] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; वायुन्तराणि S_1 **3** °दिक्कान्] $AMI_1K_1K_2S_1V_1$; °दिकान् S_2 ; °मदिमित्कान् T_1 ; °दिक्स्थान् U_1 **3** °विभागा°] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; °विगा° T_1 **3** °पादयन्तो] $MI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; °पादयन्ति A ; °पादयन्ते V_1 **4** ते च] AV_1 ; तेन $MI_1K_1K_2S_1T_1$; च S_2 ; तु U_1^{ac} ; ते तु U_1^{pc} **4** °रप्रत्यक्षत्वा°] $AMI_1K_2S_1T_1U_1V_1$; °रप्रत्यक्षा° K_1 ; °रत्यक्षत्वा° S_2 **4** °विभागा] $AMI_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; °विभागा अपि K_1 **5** अनुपरतेषु तेषु] em. ; अनुपरतेष्वेव तेषु $AMI_1S_2U_1V_1$; अनुपरतेष्वेषु K_1K_2 ; अनुपरतेष्वव तेषु S_1 ; अनुपरतेषु T_1 **6** एव चानु°] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; एवानु° I_1S_1 **6** शब्दः] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; शब्द न प्रतिवातं S_1

प्रयोगस्य परम्।१।१।१४।

यत्परं कारणमुक्तम् “शब्दं कुरु” “मा शब्दं कार्षीः” “शब्दकार्यं माणवकः” इति। यद्यसंशयं नित्यः शब्दः, “शब्दप्रयोगं कुरु” इति भविष्यति। यथा “गोमयानि कुरु” इति समाहारे।

आदित्यवद्यौगपद्यम् ।१।१।१५।

अथैतदेकस्य नित्यस्य सतो नानादेशेषु युगपद्दर्शनमनुपपन्नमिति।

1.1.14 प्रयोगस्य परम्] $AMK_2S_1S_2T_1U_1$; वा I_1 ; प्रयोगस्य K_1 ; प्रयोस्य परं V_1 **1.1.15 आदित्य॰**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; आदिद्य॰ V_1

---

2 यत्परं कारणमुक्तम्] *Śābarabhāṣya* ad 1.1.8

4 “गोमयानि कुरु” इति समाहारे] *Nyāyaratnākara* 545.7: “गोमयानि कुरु” इति समाहारे ऽपि हि करोत्यभिधानं दृष्टमिति।

6 अथैत॰ … ॰मिति] *Śābarabhāṣya* ad 1.1.9

6 अथैतदेकस्य नित्यस्य सतो] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 53.16: अथैतदिति; But cf. *Nyāyamañjarī* I 514.17–18: तदेकस्य नित्यस्य सतो ऽनुपपन्नम्

---

2 यत्परं] $K_1K_2T_1$; यदपरं $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **2 कारणमुक्तम्**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1$; कारणस्यमुक्तं T_1 ; कारणंमुक्तं V_1 **3 मा शब्दं कार्षीः” “शब्दकार्ययं माणवकः**] I_1K_2 ; मा कार्षीर् $AS_1S_2U_1^{ac}$; शब्द मा कार्षीश्शब्दकार्ययं माणवक K_1 ; मा शब्दं कार्षीः क शब्दकार्ययमाणवक T_1 ; मा शब्दं कार्षीः MU_1^{pc} ; शव्दं मा कार्षीर् V_1 **3 इति**] $K_1K_2T_1$; इति व्यवहर्तारः प्रयुञ्जते AMI_1U_1 ; इति व्यवहत्तारः प्रयुंजते S_1 ; इति व्यवहर्त्तारः प्रयुतते S_2 ; इति व्यवहर्त्तारः प्रयुज्यते V_1 **3 नित्यः**] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; क्रिःत्पुत्य S_2 **3 शब्दः, “शब्द॰**] $AMK_2U_1^{ac}V_1$; शब्दः I_1 ; शब्दस्ततः शब्द॰ $K_1U_1^{pc}$; शब्दशदा शब्द॰ S_1 ; शब्दः तव शब्द॰ S_2 ; शब्दः तछब्द॰ T_1 **4 गोमयानि**] $K_1K_2T_1$; गोमयान् $AMS_1S_2U_1$; गोमयं I_1 ; योगमयान् V_1 **4 समाहारे**] $K_1K_2T_1U_1^{pc}$; संवाहे A; संहारे $MS_1U_1^{ac}V_1$; संव्यवहारे I_1 ; साहारे S_2 **6 अथैतदेकस्य नित्यस्य**] em.; यत्त्वेकदेशस्य AS_2V_1 ; यथैतदेकस्य M; यच्चैकदेशस्य I_1 ; अथैकस्यत्येस्य K_1 ; अथैकस्य नित्यस्य K_2 ; यच्चेकदैकस्य S_1 ; अथैतदेकदेशस्य नित्यस्य T_1 ; यत्वेकदेशस्य U_1 **6 सतो**] $AMI_1K_1S_1S_2T_1U_1V_1$; ततो K_2

आदित्यं पश्यतु देवानांप्रियः, य एकः सन्ननेकदेशस्थित इव लक्ष्यते। कथं पुनरिदमवगम्यते “एक आदित्यः” इति। प्राङ्मुखो देवदत्तः पूर्वाह्णे संप्रति पुरस्तादादित्यं पश्यति। तस्य दक्षिणतः स्थितो ऽन्यो न द्वौ पश्यति—आत्मनश्च संप्रति पुरस्तात्तं च प्रति तिरश्चीनं देवदत्तस्यार्जवे। तस्मादेक आदित्यः। दूरत्वादस्य देशो नावधार्यते। अतो व्यामोहः। एवं शब्दे ऽपि व्यामोहादनवधारणं

---

1 य एकः ··· लक्ष्यते] Cf. *Vākyapadīyasvavṛtti* ad v. 99 (Iyer v. 96), I 162.7–163.1: कायवन्तो ऽपि तावदादित्यादयः परिच्छिन्नदेशा नानाधिकरणस्था इवोपलभ्यन्ते (इवोपलभ्यन्ते] corr.; इहोपलभ्यन्ते ed.)।
5 दूरत्वादस्य ··· देशस्य] *Nyāyaratnākara* 551.1–2: भाष्यकारेण “दूरत्वादादित्यस्य देशो नावधार्यते, अतो व्यामोहाद् देशभेदावगतिः, एवं शब्दे ऽपि व्यामोहादनवधारणं देशस्य” इत्युक्त्वा

---

1 पश्यतु] $K_1K_2S_1S_2T_1U_1^{pc}V_1$; पश्य AM; पश्यति I_1; पश्यन् U_1^{ac} **1 °प्रियः**] $I_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; °प्रिय AM **1 य एकः**] $I_1K_1S_1S_2T_1U_1V_1$; एकः AMK_2 **1 सन्ननेकदेशस्थित इव**] K_2; सन्ननेकदेशावस्थित इव $AMI_1K_1S_1S_2U_1V_1$; सन्नेकदेशे स्थित इति T_1 **2 पुनरिदम°**] K_1K_2; पुनर° $AMI_1S_1S_2T_1U_1V_1$ **2 इति**] $K_1K_2T_1$; इति। उच्यते $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **3 पुरस्ता°**] $AMI_1K_1^{pc}K_2S_1S_2T_1U_1$; पुनरस्ता° K_1^{ac}; पुनस्ता° V_1 **4 दक्षिणतः स्थितो ऽन्यो**] $K_1K_2T_1$; दक्षिणतो ऽवस्थितो AMI_1; दक्षिणतो वस्थिते न्यो S_1; दक्षिणतो न्यो वस्थितो S_2; दक्षिणतो वास्थितो U_1^{ac}; दक्षिणतो वास्थितो न्यो U_1^{pc}; दक्षिणातो वस्थितो V_1 **4 पश्यति**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; प-यति S_1 **4 आत्मनश्च**] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; आत्मानश्च S_2 **5 पुरस्तात्तं च प्रति तिरश्चीनं देवदत्तस्यार्जवे**] K_1K_2; स्थितं तिरश्चीनं देवदत्तस्यार्जवे AU_1V_1; न तिरश्चीनं देवदत्तस्यार्जवे M; स्थितं तिरश्चीनं देवदत्तस्यार्जवं I_1; स्थितं तिवश्चीनं देवदत्तस्यार्जवे S_1; स्थितं तिरश्चीनं देवदत्तस्यार्जाव S_2; पुरस्तात् तं च प्रती तिरश्चीनदेवदत्तस्यादैन T_1 **5 आदित्यः**] $K_1K_2T_1$; आदित्य इति $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **5 °त्वादस्य**] $AMI_1K_1K_2S_1U_1V_1$; °दत्वादस्यं S_2; °त्वातस्य T_1 **6 °वधार्यते**] $AMI_1K_1K_2^{pc}S_1T_1U_1V_1$; °वाधार्यते K_2^{ac}; °वधार्यतेः S_2 **6 अतो व्यामोहः**] $AMI_1K_1K_2S_2U_1V_1$; आता व्यामोहः S_1; अतो भ्यामोहः T_1 **6 व्यामोहाद°**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; व्यामाहाद° S_1 **6 °धारणं**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; °धारण T_1

देशस्य। यदि श्रोत्रं संयोगदेशमागत्य शब्दं गृह्णीयात्, तथापि ताव-दनेकदेशता कदाचिदवगम्येत। न तत्संयोगदेशमागच्छति। प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली तद्देशा गृह्यते। वायवीयाः पुनः संयोगविभागा अ-

---

1 यदि श्रोत्रं ··· तद्देशा गृह्यते] *Nyāyaratnākara* 551.3–5: **यदि श्रोत्रं संयोगविभागदेशमागत्य शब्दं गृह्णीयात् तेनैकदेशता कदाचिदवगम्येत, न तु तत्संयोगदेशमागच्छति, प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली तद्देशस्था गृह्यते**; but cf. *Ślokavārttika* v. 197b: **यद्यपीत्यादिकीर्तनम्**

1 संयोगदेशमागत्य] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 53.27–54.16: **श्रोत्रम् एव संयोगदेशमागत्य**; *Kāśikā* Adyar ms. No. 63361 (38.G.5, TR 66.7), p. 3426.9–11: **यदि श्रोत्रं संयोगदेशमागत्य शब्दं गृह्णीयात् तदापि तावदनेकदेशता कदाचिदवगम्येतेति**

3 तद्देशा] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 54.18–19: **कर्णशष्कुली तद्देशा श्रोत्रावच्छेदिका गृह्यते**; but cf. *Nyāyaratnākara* 551.11: **प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली तद्देशस्था गृह्यत इति**

3 वायवीयाः पुनः] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 54.22–23: **वायवीयाः पुनस्संयोगविभागाः कोष्ठ्यवायोः कर्णदे---वन्तोपि नोपलभ्यन्त इति**; cf. also *Tattvasaṅgrahapañjikā* ad v.2533 (Bauddha Bharati ed., 834.16–18): "**वायवीयाः संयोगविभागा अप्रत्यक्षस्य वायोः कर्णशष्कुलीप्रदेशात्प्रादुर्भवन्तो नोपलभ्यन्ते**" **इति।**

---

1 **संयोग॰**] T_1; **संयोगविभाग॰** $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$ **1** **शब्दं गृह्णीयात्**] $AMI_1K_1K_2S_2U_1V_1$; **शब्दं गृह्णीया** S_1; **शब्दगृहीत्वात्** T_1 **2** **॰ता कदा॰**] $AMI_1K_1K_2S_1U_1V_1$; **॰कता कदा॰** S_2; **॰ता कादा** T_1 **2** **॰गम्येत**] $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; **॰गम्येतापि** $K_1K_2T_1$ **2** **न**] $K_1K_2T_1$; **न च** $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **2** **॰मागच्छति**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1^{ac}V_1$; **॰मागच्छंति** T_1; **॰मुपागच्छति** U_1^{pc} **3** **प्रत्यक्षा हि कर्ण॰**] $AMK_1K_2U_1V_1$; **प्रत्यक्षादिकर्म्म॰** I_1; **प्रत्यक्षादिकर्ण॰** S_1; **प्रत्यक्ष हि कर्ण॰** S_2; **कर्ण॰** T_1 **3** **॰शष्कुली**] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; **॰शष्कुलि** I_1; **॰शकुली** S_1 **3** **तद्देशा**] $AMI_1T_1U_1$; **तद्देशस्था** K_1K_2; **तदेश** S_1; **तदेशा** S_2V_1 **3** **॰वीयाः पुनः**] $AMI_1K_1S_1U_1$; **॰वीयाः** K_2T_1; **॰वीया पुनः** S_2; **॰वीयाः पुलस्** V_1

प्रत्यक्षत्वाद् वायोः कर्णशष्कुलीदेशात् प्रादुर्भवन्तो नोपलभ्यन्त इति नानुपपन्नम्। अत एव व्यामोहो यन्नानादेशेषु शब्द इति।

आकाशदेशश्च शब्दः। एकः पुनराकाशः। अतोऽपि न नानादेशेषु शब्दः। अपि चैकरूप्ये सति देशभेदे च सति कामं देशा एव भिन्नाः स्युः, न शब्दः। तस्मादयमदोषः।

---

3 आकाश॰ ··· ॰काशः] Cf. *Mahābhāṣya* I 18.20: आकाशदेशः शब्द एकं च पुनराकाशम्

4 अपि चैकरूप्ये ··· न शब्दः] *Nyāyaratnākara* 518.12–13: “अपि चैकरूप्ये सति देशभेदे च कामं देशा एव भिन्नाः स्युः, न तु शब्दः” इति; *Kāśikā* Adyar ms. No. 63361 (38.G.5, TR 66.7), p. 3428.3–5: अपि चैकरूप्ये सति च सति च देशभेदे काम देशा एव भिन्नाः स्युर्न शब्दा इति

---

1 अप्रत्यक्षत्वाद्] $I_1^{ac}K_1S_1$; अप्रत्यक्षस्य $AMI_1^{pc}K_2S_2T_1U_1V_1$ **1 वायोः**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; वयोः V_1 **1 ॰देशात्**] K_1T_1 ; ॰प्रदेशे $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; ॰देशे K_2 **1 नोपलभ्यन्त**] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; नोपलेभ्यंत S_2 **2 ॰पन्नम्। अत एव**] $AMK_1K_2T_1$; ॰पन्न अत एष I_1 ; ॰पन्न एष $S_1S_2U_1$; ॰पन्न एव V_1 **3 ॰देशश्च**] $AMI_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; ॰देशदेशश्च S_2 **3 शब्दः**] $K_1K_2T_1$; शब्द इति $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **3 एकः पुनराकाशः**] K_1K_2 ; एकं च पुनराकाशम् $AMS_2U_1V_1$; एकश्च पुनराकाशम् I_1 ; एवं च पुनराकाश S_1 ; एकश्च पुनराकाशः T_1 **4 न नानादेशेषु शब्दः**] $I_1K_2S_2U_1^{ac}V_1$; न नानादेशेषु AM ; नानादेशेषु शब्दः K_1 ; नचानादेशेषु शब्द $S_1U_1^{pc}$; नानादेशेषुशः T_1 **4 ॰भेदे च सति**] $K_1K_2T_1$; ॰भेदेन AMS_1 ; ॰भेदे च $I_1S_2U_1V_1$ **4 कामं**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; काम T_1 **4 देशा**] $AMI_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; दोशा K_1 **5 भिन्नाः स्युः**] I_1 ; भिन्ना $AMS_2U_1^{ac}V_1$; भिन्ना स्युः $K_1K_2S_1T_1U_1^{pc}$ **5 न**] $K_1K_2T_1$; न तु $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **5 ॰दयमदोषः**] $K_1K_2T_1$; ॰दयमप्यदोषः $AMI_1S_1S_2U_1V_1$

शब्दान्तरं विकारः।१।१।१६।

न च “दध्यत्र” इत्यत्र प्रकृतिविकारभावः। शब्दान्तरमिकाराद् यकारः। न हि यकारं प्रयुयुङ्क्षमाणा इकारमुपाददते। यथा कटं चिकीर्षन्तो वीरणानि। न च सादृश्यमात्रं दृष्ट्वा प्रकृतिविकारभावो

1.1.16 शब्दान्तरं विकारः] K_2; वर्णान्तरमविकारः AM; शब्दान्तरः विकारः K_1; वर्णान्तरं विकारः $I_1S_1S_2U_1^{ac}V_1$; शब्दान्तरमविकारः $T_1U_1^{pc}$

---

1 शब्दान्तरं विकारः] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 55.21: शब्दान्तरं विकार---; *Kāśikā* Adyar ms. No. 63361 (38.G.5, TR 66.7), p. 3430.4: शब्दान्तरं विकारः इति

2 न च “दध्यत्र” इत्यत्र प्रकृतिविकारभावः] See *Śābarabhāṣya* ad 1.1.10

2 न च ··· प्रकृतिविकारभावः] *Kāśikā* Adyar ms. No. 63361 (38.G.5, TR 66.7), p. 3430.6: न च दध्यत्रेत्यत्र प्रकृतिविकारभावो गम्यत इति

3 न हि यकारं ··· ॰मुपाददते] Cf. *Nyāyabhāṣya* ad 2.2.40, 119.18: न खल्विकारः प्रयुज्यमानो यकारभावमापद्यमानो गृह्यते, किं तर्हीकारस्याप्रयोगे यकारः प्रयुज्यते। तस्मादविकार इति।

---

2 ॰त्र” इत्यत्र] $AMK_1S_1S_2T_1U_1$; ॰त्रेति I_1K_2; ॰न्नेत्यत्र V_1 **2 ॰विकार॰**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; ॰विकारभाविकार॰ T_1 **2 ॰भावः**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; ॰भाव उपलभ्यते S_1 **2 शब्दान्तर॰**] $AMK_1K_2S_1T_1U_1V_1$; शब्दंत्तेर॰ I_1; शब्दोतर॰ S_2 **3 ॰राद् यकारः**] $AMK_1K_2S_1S_2U_1V_1$; ॰रोयाज्यकारः I_1; ॰राद्यारंभः T_1 **3 न हि**] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; स हि I_1 **3 प्रयुयुङ्क्षमाणा**] K_1K_2; प्रयुञ्जाना AU_1V_1; प्रयुयुक्षमाणा M; प्रयुज्यमाना I_1; प्रयुंजाणा S_1; प्रयुंजानां S_2; प्रयुयुक्ष्मक्ष्माणा T_1 **3 ॰ददते**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; ॰द्दते T_1 **3 यथा**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; यथं V_1

विज्ञायते। न हि दधिपिटकं दृष्ट्वा कुन्दपिटकं च प्रकृतिविकारभावो ऽवगम्यते। तस्मादयमदोषः।

नादवृद्धिः परा ।१।१।१७।

यच्चैतद् बहुभिर्भेरीमाध्मद्भिर्गोशब्दं चोच्चारयद्भिर्महाञ्छब्द उपलभ्यते, अतः प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचय इति। नैतदेवम्। निरवयवो

1.1.17 नादवृद्धिः परा] $MK_1K_2S_1S_2$; नादवृद्धिपरा AU_1; नादवृद्धिः परात् I_1; नारदवृद्धिपरा T_1; नादवद्धिः V_1

---

1 न हि ⋯ ऽवगम्यते] *Kāśikā* Adyar ms. No. 63361 (38.G.5, TR 66.7), p. 3430.11–12: न हि दधिपिटकं दृष्ट्वा कुन्दपिटकं च प्रकृतिविकारभावो ऽवगम्यत इति

3 नादवृद्धिः परा] *Bṛhatī* II 54.29: नादवृद्धिः परा; *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 56.19: किमिदं सूत्रे नादवृद्धिः परेत्यत्राह; *Kāśikā* Adyar ms. No. 63361 (38.G.5, TR 66.7), p. 3443.7–9: अत्र भाष्यकारेण नादवृद्धिः परेति सूत्रगतं नादपदं व्याचक्षाणेन

4 यच्चैतद् ⋯ इति] *Śābarabhāṣya* ad 1.1.11

---

1 प्रकृतिविकारभावो विज्ञायते] $K_1K_2^{pc}T_1$; प्रकृतिर्विकृतिर्वोच्यते AMU_1; प्रकृतिर्वा युज्यते I_1^{ac}; प्रकृतिर्विकृतिर्वा युज्यते I_1^{pc}; प्रकृतिविकारभावः शब्दान्तरं वा K_2^{ac}; प्रकृतिविकृतिर्वा उच्यते S_1; प्रकृतिर्वा उच्यते S_2; प्रकृतिर्वा विकृतिर्वा उच्यते V_1 **1 दृष्ट्वा कुन्दपिटकं च**] AMI_1S_1; कुन्दपिटकञ्चोपलभ्य K_1; कुन्दपिटकञ्च दृष्ट्वा K_2; दृष्ट्वा कंदपिटकं च S_2; कुदपिटकं च दृष्ट्वा T_1; कुंडपिटकं च U_1^{ac}; कुंडपिटकं च दृष्ट्वा U_1^{pc}; दृष्ट्वा कुंटपिटकं च V_1 **1 °रभावो**] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1$; °राभावो I_1V_1 **2 ऽवगम्यते**] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; गम्यते I_1S_1 **2 °दयमदोषः**] K_2T_1; °दयमप्यदोषः $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; °दप्यदोषः K_1 **4 यच्चैतद्**] $AMS_1U_1V_1$; यश्चैतद् I_1; यथो एतत् K_1; यथा एतत् K_2^{pc}; यथो एतत् K_2^{ac}; यचैतद् S_2; यथो एव T_1 **4 °ध्मद्भिर्गो°**] $MK_1K_2T_1$; °धमद्भिः AI_1; °द्मभिः S_1; °द्मद्भिर्ण S_2; °ध्मद्भिः U_1V_1 **4 °शब्दं चोच्चार°**] $K_1K_2T_1$; शब्दमुच्चार° $AI_1S_1V_1$; °शब्दमुच्चार° M; शब्दंयोचार° S_2; शब्दं समुच्चार° U_1 **5 उपलभ्यते**] $AMI_1K_2S_1S_2T_1V_1$; उपलभ्येते K_1; उपलभ्याते U_1 **5 अतः**] $K_1K_2T_1$; तेन $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **5 °यवप्रचय**] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °यव I_1; °यवे S_1 **5 इति**] $K_1K_2T_1$; इति गम्यते $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **5 नैतदेवम्**] $I_1K_1K_2T_1$; नैवम् $AMS_1S_2U_1V_1$

हि शब्दः, अवयवभेदानवगमात्। निरवयवत्वान्महत्त्वानुपपत्तिः। अतो न वर्धते। मृदुवच्च हि बलवच्चोच्चार्यमाणे तावन्त्येवाक्षराणि। कर्णशष्कुलीमण्डलस्य सर्वां नेमिं व्याप्नुवद्भिः संयोगविभागैर्नैरन्तर्येणानेकदेशग्रहणान्महानिवावयववानिवोपलभ्यते। संयोगविभागा-

---

1 निरवयवो हि] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 55.23–24: निरवयवो हि शब्दः
2 मृदुवच्च] Cf. *Nyāyabhāṣya* ad 2.2.13, 105.17–19: तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यते ··· उपचर्यते च तीव्रः शब्दो मन्दः शब्द इति।
2 मृदुवच्च हि ··· °क्षराणि] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 56.14–15: यतो मृदुवच्च बलवच्चोच्चार्यमाणे ताव---वाक्षराणि
3 कर्णशष्कुली° ··· °ग्रहणा°] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 56.15–16: कर्णशष्कुलिमण्डस्य सर्वान्नेमिभागात् व्याप्नुवद्भिर्नैरन्तर्येणानेकदेशग्रहणात्
3 कर्णशष्कुली° ··· °निवोपलभ्यते] *Vākyapadīyasvavṛtti* ad I v. 106 (Iyer v. 103), I 169.3: देशव्याप्तिसामान्यादल्पमहत्त्वे शब्दस्योपचर्येते।
4 °नैरन्तर्येणानेकदेशग्रहणा°] Cf. *Nyāyabhāṣya* ad 2.2.13, 105.20: व्यञ्जकस्य तथाभावाद्ग्रहणस्य तीव्रमन्दता रूपवदिति चेत्।
4 °नेकदेशग्रहणा°] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 56.16–17: °नेकदेशग्रहणात् अनेकेषु मे प्रदेशेषु युगपदनेकग्रहणान्महानिव

---

1 निरवयवो हि] $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; निरवयवो ऽयं K_1K_2 ; निरवयः T_1 **1** अवयव°] $AMI_1K_1K_2S_1U_1^{pc}V_1$; अवय° T_1 ; अव° U_1^{ac} **1** °नवगमात्] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; °नवगात् V_1 **1** निरवयवत्वान्महत्त्वानुपपत्तिः] K_1K_2 ; निरवयवत्वाच्च महत्त्वानुपपत्तिः $AMI_1S_1S_2U_1$; निरवयतत्वानुपपत्तिः T_1 ; निरवययत्वाच्च महत्वानुपपत्तिः V_1 **2** वर्धते] K_1K_2 ; वर्धते शब्दः $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; वर्ध्यते T_1 **2** मृदुवच्च हि] $MK_1K_2T_1$; मृदुरेकेन AU_1V_1 ; मृदुरकन I_1 ; मृदुवद्बलवनुकेन S_1 ; मृदुनैकेन S_2 **2** बलवच्चोच्चार्यमाणे तावन्त्येवाक्षराणि] $MK_1K_2T_1$; बहुभिश्चोच्चार्यमाणे तान्येवाक्षराणि $AS_1U_1V_1$; बहुभिश्चोर्च्चार्यमाणे तान्येवाक्षराणि I_1 ; बहुभिश्चोच्चार्यमाणानि तान्येवाक्षणिरा S_2 **3** कर्णशष्कुली°] $AK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; कर्णष्कुली° M ; कर्साशुष्कुली° I_1 **3** °लस्य] $AMK_1S_1S_2U_1V_1$; °लस्य नु I_1 ; °लस्य तु K_2T_1 **3** व्याप्नुवद्भिः] $AMI_1S_1S_2U_1$; प्राप्नुवद्भिः K_1K_2 ; प्राप्नुवद्भि T_1 ; व्याप्नुवंतिद्भिः V_1^{ac} ; व्याप्नुवंद्भिः V_1^{pc} **3** °भागैर्नै°] $AMI_1K_1K_2S_2U_1V_1$; °भागेर्नै° S_1 ; °भागैनै° T_1 **4** °नेकदेशग्रह°] em. ; °नेकशो ग्रह° $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1$; °नेकदेशगृह° T_1 ; °नेकशो ग्राह° V_1 **4** °वयववानि°] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °वयवानि° S_1 **4** °लभ्यते] $I_1K_1K_2S_1T_1U_1V_1$; °लभ्यन्ते AMS_2

श्च नैरन्तर्येण क्रियमाणाः शब्दमभिव्यञ्जन्तो नादशब्दवाच्याः। तेन नादस्यैषा वृद्धिर्न शब्दस्येति।

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ।१।१।१८।

नित्यः शब्दो भवितुमर्हति। कुतः। दर्शनस्य परार्थत्वात्। दर्शनमुच्चारणं तच्च परार्थम्, परमर्थं प्रत्याययितुम्। उच्चरितमात्रे हि विनष्टे शब्दे नवो ऽन्यो नार्थं प्रत्याययितुं शक्नुयात्, अतो न परार्थमुच्चा-

---

1.1.18 स्याद्दर्शनस्य] $AMI_1K_1K_2S_2U_1V_1$; स्याद्दर्शनस्य च T_1; स्यादर्शनस्य S_1

---

1 संयोगविभागाश्च ··· नादशब्दवाच्याः] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 56.19–20: संयोगविभागाश्च नैरन्तर्येण क्रियमाणा शब्दमभिव्यञ्जन्तस्संबन्धादभेदोपचारेण सूत्रेण भक्ता नदतिशब्दवाच्या; *Kāśikā* Adyar ms. No. 63361 (38.G.5, TR 66.7), p. 3443.9–10: संयोगविभागाश्च नैरन्तर्येण क्रियमाणाः शब्दमभिव्यंजन्तो नादशब्दा इति
5 दर्शनमुच्चारणं ··· प्रत्याययितुम्] *Vaiśeṣikasūtravṛtti* ad 2.2.38, 23.10: शब्दस्य पुनरर्थप्रतिपत्त्यर्थैव प्रवृत्तिरुच्चारणाख्या, नात्मार्था। तस्मान्नित्यः।
5 उच्चरितमात्रे हि ··· शक्नुयात्] *Kāśikā* Adyar ms. No. 63361 (38.G.5, TR 66.7), p. 3454.8–9: उच्चरितमात्री (*sic*) विनष्टे शब्दे नवो न्यो नार्थः प्रत्याययितुं शक्नुयादिति

---

1 ०भागाश्च] $I_1K_1K_2T_1U_1V_1$; ०भागा AM; ०भागाश्चा S_1; ०भाङ्गश्च S_2 **1** ०र्येण] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; ०र्येण तु S_1 **1** शब्दम०] $AMI_1K_2S_1S_2U_1V_1$; शब्दमन० K_1; सर्वम० T_1 **1** नादशब्दवाच्याः] $AMK_1K_2U_1$; ननदतिशब्दव्याच्याः I_1; नदतिशब्दवाच्याः S_1T_1; नाद इत्युच्यंते S_2V_1 **1** तेन] $AMI_1K_1S_1S_2T_1U_1V_1$; अतो K_2 **2** वृद्धिर्न शब्दस्येति] $AMI_1K_1S_1S_2U_1V_1$; वृद्धिर्न शब्दस्य K_2; वृद्धिः T_1 **4** नित्यः] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति नित्यः S_1 **5** तच्च] $K_2T_1U_1^{ac}$; तत् $AMI_1K_1S_1S_2U_1^{ac}V_1$ **5** परार्थम्] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; परार्थे I_1 **5** परमर्थं] $AMK_2S_2T_1$; परेषां अर्थं I_1; परार्थं K_1; परेषा अर्थं S_1; अर्थम् U_1V_1 **5** उच्चरित०] $AMK_2T_1S_2V_1$; उच्चारित० $I_1K_1S_1U_1$ **5** ०त्रे हि विनष्टे] $AMI_1K_1S_1S_2U_1V_1$; ०त्रविनष्टेन K_2; ०त्रे विनष्टे भि T_1 **6** नवो ऽन्यो नार्थं] $K_2S_2T_1V_1$; न चान्यो ऽन्यानर्थं AM; तत्वाऽन्योऽनार्थं I_1; नवान्यो नार्थं K_1; न चाऽन्योर्थं S_1; नैवो ऽन्यो ह्यर्थं U_1

येंत। अथाविनष्टः, ततो बहुश उपलब्धपूर्वादेवार्थो ऽवगम्यत इति युक्तम्। अर्थवत्सादृश्यादर्थावगतिरिति चेत्। न कश्चिदर्थवान्, सर्वेषां नवत्वात्। कस्यचित्पूर्वस्य कृत्रिमो भविष्यति संबन्ध इति चेत्। तदुक्तम्। सदृश इति चावगते व्यामोहात्प्रत्ययो विनिवर्तते, शालाशब्दान्मालाप्रत्ययवत्। यथा गावीशब्दात्सास्नादिमत्प्रत्ययस्यानिवृ-

---

4 तदुक्तम्] *Śābarabhāṣya* ad 1.1.5 (Vṛttikāra), Frauwallner 1968:44.16: तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति; but cf. *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 57.26–58.16: तदूक्त यदत्र वक्तव्यं कल्पनाग्रन्थे। यस्य च दुष्टमित्यत्र न चेह शब्दप्रत्यभिज्ञायां कारणदोषः शङ्कितः; *Śābarabhāṣya* ad 1.1.4, Frauwallner 1968:26.19–21: तस्माद्यस्य च दुष्टं कारणं (कारणं corr.; करणं ed.) यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, स एव असमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति।

4 सदृश इति चावगते] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 58.17–18: किञ्च सदृश इति चावगते व्यामोहादे---प्रत्ययस्सन्निवर्तत एव

5 °मत्प्रत्ययस्यानि°] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 58.19: सास्नादिमत्प्र---वृत्ति

---

1 °च्चार्येंत] $\mathrm{AMK_1K_2S_1S_2U_1V_1}$; °च्चार्यंते $\mathrm{I_1T_1}$ **1 अथाविनष्टः**] $\mathrm{MK_1K_2}$; न विनष्टस् $\mathrm{AS_1S_2U_1}$; अथाह न विनष्यः $\mathrm{I_1}$; वाविनष्टस् $\mathrm{T_1}$; न निवष्टस् $\mathrm{V_1}$ **1 °लब्धपूर्वादेवार्थो ऽवगम्यत**] $\mathrm{K_1K_2T_1}$; °लब्धत्वादर्थावगम A; °लब्धपूर्वत्वादेवार्थावगमः M; °लब्धपूर्वादर्थावगम $\mathrm{I_1S_1S_2V_1}$; °लंभपूर्वादर्थावगम $\mathrm{U_1^{ac}}$; °लंभपूर्वादेवार्थावगम $\mathrm{U_1^{pc}}$ **2 इति युक्तम्**] $\mathrm{AMK_1K_2S_2T_1U_1^{pc}V_1}$; इत्युक्तं $\mathrm{I_1S_1U_1^{ac}}$ **2 °र्थावगतिरि°**] $\mathrm{K_1K_2T_1}$; °र्थावगम इ° $\mathrm{AMI_1S_1S_2U_1V_1}$ **2 °दर्थवान्**] $\mathrm{AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1^{ac}V_1}$; °दपि शब्दो र्थवान् $\mathrm{S_1U_1^{pc}}$ **3 कृत्रिमो भविष्यति संबन्ध इति**] $\mathrm{K_1K_2T_1}$; कृत्रिमसंबन्धो भविष्यतीति A; कत्तिमः संबंधो भविष्यतीति $\mathrm{I_1}$; त्रत्रिमः संबंधो भविष्यतीति $\mathrm{S_1}$; कृत्रिमः संबन्धो भविष्यतीति $\mathrm{MS_2U_1}$; कत्रिमः संबंधो भविष्यतीति $\mathrm{V_1}$ **4 तदुक्तम्**] $\mathrm{AMK_1K_2U_1}$; उक्तं $\mathrm{I_1S_1S_2V_1}$; तदयुक्तं $\mathrm{T_1}$ **4 इति चावगते**] $\mathrm{AS_2U_1V_1}$; इति चावगम्यते $\mathrm{MK_1K_2}$; इति चावगंत $\mathrm{I_1}$; इति चादगते $\mathrm{S_1}$; इति यो ऽवगम्यते $\mathrm{T_1}$ **4 विनिवर्तते**] $\mathrm{K_1K_2}$; व्यावर्तेत $\mathrm{AS_1S_2U_1V_1}$; व्यावर्तते $\mathrm{MI_1}$; निवर्त्तते $\mathrm{T_1}$ **5 °शब्दान्मालाप्रत्ययवत्**] $\mathrm{MK_1K_2T_1}$; °शब्दान्मालाप्रत्यय इव $\mathrm{AI_1S_1S_2U_1^{ac}V_1}$; °शब्दान्मालाशब्दप्रत्यय इव $\mathrm{U_1^{pc}}$ **5 शब्दात्सा°**] $\mathrm{AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1}$; शब्दा सा° $\mathrm{S_1}$ **5 °मत्प्रत्ययस्यानि°**] $\mathrm{K_2T_1}$; °मति प्रत्ययस्यानि° $\mathrm{AMI_1S_1S_2U_1^{ac}}$; °वत्प्रत्ययस्यानि° $\mathrm{K_1}$; °मदर्थप्रत्ययस्यानि° $\mathrm{U_1^{pc}}$; °मति प्रत्ययस्य नि° $\mathrm{V_1}$

त्तिः, तद्वद्भविष्यतीति चेत्। न हि तत्र गोशब्दमुच्चारयितुमिच्छा। नेहान्यशब्दोच्चिचारयिषा। न चात्रैकेनोच्चारणयत्नेन संव्यवहारश्चार्थसंबन्धश्च शक्यते कर्तुम्। तस्माद्दर्शनस्य परार्थत्वान्नित्यः शब्दः।

सर्वत्र यौगपद्यात् ।१।१।१९।

गोशब्द उच्चारिते सर्वगवीषु प्रत्ययो भवति। अत आकृतिवचनः। न चाकृत्या शब्दस्य संबन्धः शक्यते कर्तुम्। निर्दिश्य ह्याकृतिं कर्ता संबध्नीयात्। गोपिण्डेषु बहूनामाकृतीनां सद्भावाच्छब्दमन्तरेण गो-

---

2 चात्रैकेनोच्चारण°] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 58.22–23: **न चात्रैकेनोच्चारणा यतः संव्यवहारश्चार्थसंबन्धश्च शक्यः**; *Kāśikā* Adyar ms. No. 63361 (38.G.5, TR 66.7), p. 3471.6–8: **न चात्रैकेनोच्चारणयत्नेन संव्यवहारश्च स्वार्थसंबन्धश्च शक्यते कर्तुमिति**

5 उच्चारिते] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 58.24: **उच्चारिते**

5 आकृतिवचनः] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 58.25: **आकृतिवचनस्**

7 °बध्नीयात्] But *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 58.27: **संबन्धीयात्**; but the editor (58.13) corrects it to **संबध्नीयात्**

---

1 न हि तत्र गोशब्दमुच्चा°] K_1K_2; **न हि गोशब्दं तत्रोच्चा°** $AMS_1S_2U_1V_1$; **न हि गोशब्दोच्चा°** I_1; **न तत्र गोशब्दमुच्चा°** T_1 **2 नेहान्य°**] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; **न ह्येन्य°** I_1 **2 चात्रैकेनोच्चारण°**] $K_1K_2T_1$; **चैकेनोच्चारणा°** A; **चैकेनोच्चारण°** $MI_1S_1S_2U_1V_1$ **2 °हारश्चा°**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; **°हार-चा°** S_1 **3 °स्माद्दर्श°**] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; **°स्मादर्श°** I_1S_1 **5 उच्चारिते**] K_2; **उच्चरिते** $AMI_1K_1T_1S_2U_1$; **उच्चारित** S_1; **छारिते** V_1 **5 प्रत्ययो**] $I_1K_1K_2S_1T_1$; **युगपत्प्रत्ययो** $AMS_2U_1V_1$ **5 °वचनः**] K_1K_2; **°वचनोऽयम्** $AMI_1S_1S_2U_1^{ac}V_1$; **°वचनं** T_1; **°वचनशब्दः** U_1^{pc} **6 शब्दस्य**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; om. V_1 **6 शक्यते**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; **इत्यते** T_1 **7 °बध्नीयात्**] $AMI_1K_1K_2S_2U_1$; **°बंधीयात्** S_1; **°बंधीनयाद्** T_1; **°वंध्नीयात्** V_1 **7 गोपिण्डेषु**] $I_1K_1K_2T_1$; **गोपिण्डे च** $AMS_1S_2U_1V_1$ **7 °च्छब्दम°**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; **°छम°** V_1

शब्दवाच्यां विविक्तामाकृतिं केन प्रकारेण निर्देक्ष्यति। नित्ये तु खलु गोशब्दे बहुकृत्व उच्चरितः श्रुतपूर्वश्चान्यासु गोष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनत्वमवगमयिष्यतीति। तस्मादपि नित्यः।

संख्याभावात् ।१।१।२०।

---

1 विविक्ता°] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 59.16: **विविक्ता°**

1 प्रकारेण निर्देक्ष्यति] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 59.16–17: **केन प्रकारेण निर्दे...**

2 नित्ये तु खलु गोशब्दे] *Tattvasaṅgrahapañjikā* (Bauddha Bharati) 726.16–18: "नित्ये तु खलु वै शब्दे बहुकृत्व उच्चारितः श्रुतपूर्वस्त्वन्यान्यासु गोष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनत्वमवगमयिष्यति (°गमयिष्यति BB; °गमयति GOS), तस्मादपि नित्यः" इति

3 °वचनत्वमवगमयिष्यतीति] but cf. *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 59.20: °वचनत्वमवगमिष्यतीति

3 तस्मादपि नित्यः] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 59.21: **तस्मादपि···त्यः**

---

1 °वाच्यां] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °वाच्या S_1 **1** विविक्तामा°] $K_1K_2U_1$; विभक्तामा° $AMI_1S_1S_2T_1V_1$ **1** प्रकारेण निर्देक्ष्यति] $K_1K_2U_1$; प्रकारेणोपदेक्ष्यति $AMS_1S_2V_1$; चित्प्रकारेणोपदेक्ष्यति I_1; प्रमाणेन निर्द्देक्ष्यति T_1 **2** नित्ये तु खलु गोशब्दे] K_1K_2; नित्ये तु सति गोशब्दे $AMS_1S_2V_1$; नित्ये उ सती गोशब्दे I_1; नित्ये खलु शब्दे T_1; नित्ये तु खलु गोशब्द U_1 **2** बहुकृत्व] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1V_1$; om. U_1 **2** उच्चरितः] $AMK_1K_2T_1U_1V_1$; उपचरितः I_1S_1; उच्चारितः S_2 **2** °श्चान्यासु गो°] K_1K_2; °श्चान्यासु गोव्यक्ति° $AMI_1S_1S_2V_1$; °श्च गो° T_1; °श्चान्यासु व्यक्ति° U_1 **3** °वचनत्वमव°] $K_1K_2T_1$; °वचनमव° $AMI_1S_2V_1$; °वचनतामव° S_1; °वचनमित्यव° U_1 **3** °गमयिष्यतीति] U_1; °गमयिष्यति $AMI_1S_1S_2V_1$; °गमिष्यति $K_1K_2T_1$ **3** नित्यः] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; नित्य शब्दः I_1S_1

“अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरितः” इति वदन्ति, न “अष्टौ गोशब्दाः” इति। किमतो यद्येवम्। अनेन वचनेन गम्यते प्रत्यभिजानन्तीति। वयं तावत्प्रत्यभिजानीमः। न नः कारणदौर्बल्यम्। अन्ये ऽपि प्रत्यभिजानन्ति “स एवायम्” इति। अतः प्रत्यभिजानन्तो वयमिव नान्य इति वक्तुमर्हन्ति।

अथ मतम्। अन्यत्वे सति सादृश्येन व्यामूढाः स इति व-

---

1 “अष्टकृत्वो ··· वदन्ति] Cf. *Nyāyasūtra* 2.2.29, 113.8: अभ्यासात्॥; *Nyāyabhāṣya* ad 2.2.29, 113.9–11: अभ्यस्यमानमवस्थितं दृष्टम्। पञ्चकृत्वः पश्यति दशकृत्वः पश्यतीति रूपमवस्थितं पुनः पुनर्दृश्यते। भवति च शब्दे ऽभ्यासः—दशकृत्वो ऽधीतो ऽनुवाको विंशतिकृत्वो ऽधीत इति। तस्मादवस्थितस्य पुनः पुनरुच्चारणमभ्यास इति।; *Vaiśeṣikasūtra* 2.2.39, 23.11: संख्याभावात्॥; *Vaiśeṣikasūtravṛtti* ad 2.2.39, 23.12–13: उच्चरितप्रध्वंसित्वे शब्दस्य “द्विरयमाम्नातः” इति विनष्टत्वात्संख्याभ्यावृत्तिर्न भवेत्, अस्ति च। तस्मान्नित्यः।
1 इति वदन्ति] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 59.22: इति वदन्ति
3 अन्ये ऽपि ··· इति] *Vaiśeṣikasūtra* 2.2.41, 23.17: संप्रतिपत्तिभावाच्च॥; *Vaiśeṣikasūtravṛtti* ad 2.2.41, 23.18–19: विनाशित्वे शब्दस्य “स एवायं गोशब्दः” इति संप्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा न स्यात्। तस्मान्नित्यः।

---

1 अष्टकृत्वो] $AMI_1K_1K_2S_2U_1V_1$; अकृष्टत्वो S_1; अष्टकत्वो T_1 **1** इति] $AMS_1S_2U_1V_1$; इति हि $I_1K_1K_2T_1$ **1** °शब्दाः] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °शब्द S_1 **2** °न गम्यते] K_1T_1; °नावगम्यते $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; °नागम्यते K_2 **3** न नः कारण°] K_1K_2; न नः करण° $AMI_1S_2T_1U_1V_1$; ज न कर S_1 **3** अन्ये] $K_1K_2T_1$; एवमन्ये $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **4** °नन्ति “स] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; °नंती स I_1 **4** अतः प्रत्यभिजानन्तो वयमिव] $K_1K_2T_1$; प्रत्यभिजानानाः प्रत्यभिजानन्ति चेद् वयमिवान्ये ऽपि A; प्रत्यभिजानाना वयमिवान्ये ऽपि M; प्रत्यभिज्ञानंतीति चेत् प्रत्यभिजानाना वयमिवान्ये पि I_1; प्रत्यभिजानंति चेत् प्रत्यभिजानाना वयमिवान्ये ऽपि $S_1S_2U_1$; प्रत्यभियानंति चेत् प्रत्यभिजानानीमो न नः करणदौर्वल्यं। एवम् अन्ये पि प्रत्यभिजानंति। स एवायम् इति वयमिवान्ये ऽपि V_1 **5** नान्य इति] $AMK_1S_2T_1U_1V_1$; नान्यमिति I_1; अन्य इति K_2; नान्यमिति S_1 **6** मतम्] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; मं S_1 **6** अन्यत्वे सति सादृश्येन] AMS_1S_2; अथान्यत्वे सति सादृश्येन I_1; अन्यत्वे ऽपि सति सादृश्येन K_1K_2; अन्ये पि सत सादृश्ये T_1; अन्यत्वे सति सदृशत्वेन U_1; अन्यत्वे सति सदृश्येन V_1

क्ष्यन्तीति। तन्न। न हि ते सदृश इति प्रतियन्ति, कथं तर्हि स इति। विदिते च स्फुटे ऽन्यत्वे व्यामोह इत्यवगम्यते। न चायमन्य इति प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणमस्ति।

स्यादेतत्। बुद्धिकर्मणी अपि ते प्रत्यभिज्ञायेते। ते अपि नित्ये प्राप्नुत इति। नैष दोषः। न हि ते प्रत्यक्षे। अथ प्रत्यक्षे नित्ये एव। ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशादन्यो ऽद्यतन इति चेत्। नैष विनष्टः। यत एनमुपलभामहे। न हि प्रत्यक्षदृष्टं मुहूर्तमदृष्ट्वा पुनरुपलभ्यमानं प्रत्यभिजानन्तो विनष्टं परिकल्पयन्ति। परिकल्पयन्तो वा द्वितीयादिदर्शने मातरि जायायां पितरि वा नाश्वस्युः। न ह्यनुपलम्भमात्रेण

---

2 विदिते च] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 60.17: विदित इति चो ⋯

---

1 वक्ष्यन्तीति] K_2T_1; वक्ष्यन्ति $AMK_1S_1S_2U_1V_1$; वक्ष्यांतीति I_1 **1** तन्न] $AMK_1K_2S_2T_1V_1$; ननु I_1; नत्तु S_1; तत्र U_1 **1** ते सदृश] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; तादृश I_1S_1 **1** प्रतियन्ति] $AMK_1K_2U_1V_1$; प्रतिपत्तिः I_1S_1; प्रतियेति S_2; प्रतीयंति T_1 **1** कथं] $K_1K_2T_1$; किं $AMI_1S_2U_1V_1$; कि S_1 **1** स इति] K_1T_1; स एवायमिति $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; स एवेति न स एवेति K_2 **2** च] $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; हि $K_1K_2T_1$ **2** इत्यवगम्यते] $K_1K_2T_1$; इति गम्यते $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **4** अपि ते] $AI_1S_1U_1V_1$; अपि हि ते $MK_1K_2T_1$; अपि S_2 **4** °ज्ञायेते] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °ज्ञायते S_1 **4** ते अपि] $AMS_1S_2U_1V_1$; ते पि I_1; ते अपि हि K_1K_2; ते अपि हि ते T_1 **5** प्राप्नुत इति] K_1K_2; प्राप्नुतः $AMI_1S_1S_2T_1U_1V_1$ **5** नित्ये] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; ते अपिर्कनतैतिता I_1; त अपि नित्ये S_1 **6** ह्यस्तनस्य] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; ह्यहानस्य S_1 **6** ऽद्यतन] $AMK_1S_1S_2T_1U_1V_1$; पतन I_1; द्यन K_2 **6** नैष] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; नैष दोष V_1 **6** विनष्टः] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; विनाष्टा I_1 **7** °नमुप°] K_1T_1; °नं पुनरुप° $AMI_1K_2S_1S_2U_1V_1$ **7** °हूर्तमदृष्ट्वा] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °हर्त्तमदृष्टं I_1; °हूर्तमदृष्टा S_1 **8** °यन्तो वा] $K_1K_2T_1U_1^{pc}$; °यन्तो $AMS_2U_1^{ac}V_1$; °यंती वा I_1; °यतो वा S_1 **9** द्वितीयादिदर्शने] K_1K_2; द्वितीयसंदर्शने $AMI_1S_1S_2U_1^{ac}V_1$; द्वितीयादिदर्शने द्वितीयादिदर्शनं T_1; द्वितीयादिसंदर्शने U_1^{pc} **9** जायायां पितरि वा] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1^{pc}V_1$; जायां पितरि वा I_1; जायायां पितरि U_1^{ac} **9** नाश्वस्युः] $AMK_1S_1S_2U_1V_1$; नास्वाःस्यु I_1; न श्वस्युः K_2; न विश्वस्युः T_1

नास्तीत्यवगम्य विनष्ट इति कल्प्यते। अप्रमाणतायां हि विदितायां नास्तीत्यवगमः। न हि प्रमाणज्येष्ठे प्रत्यक्षे सत्यप्रमाणता स्यात्। अस्तीति पुनरव्यामोहेनावगम्यते, न कथंचिदप्यभावः। न चासिद्धे ऽभावे व्यामोहः। न च सिद्धो ऽभावः। तस्मादव्यामोहः, सति चाव्यामोहे नाभावः। तदेतदानुपूर्व्यसिद्धम्।

तस्मात्पुरस्तादनुच्चारितमनुपलभमाना अपि न विनष्ट इत्यवगन्तुमर्हन्ति। यथा गृहान्निर्गताः सर्वं गृहजनमपश्यन्तः पुनश्च

---

2 प्रमाणज्येष्ठे] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 61.14: प्रमाणज्येष्ठे
5 तदेतदानुपूर्व्यसिद्धम्] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 61.19–20: तेनैवानुप्रपूर्व्येणेदं सिद्धम्

---

1 विनष्ट] $I_1K_1K_2S_2T_1U_1^{pc}$; नष्ट $AMS_1U_1^{ac}V_1$ **1** इति] $K_1K_2T_1$; इत्येव AM; इत्यव° $I_1S_1S_2U_1V_1$ **1** कल्प्यते] $K_1K_2T_1$; कल्पयन्ति $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **1** °तायां हि] $K_1K_2S_1T_1$; °तायां $AMI_1S_2U_1V_1$ **2** °गमः] $K_1K_2T_1$; °गच्छामः $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **2** न हि ··· °चिदप्यभावः] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; om. V_1 **2** प्रमाणज्येष्ठे] $MK_1K_2U_1^{pc}$; प्रमाणे $AI_1U_1^{ac}$; प्रमाणे ज्येष्टे S_1; प्रमाण° S_2; प्रमाणज्येष्ट° T_1 **2** सत्य°] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1$; सति परिपंथिनि अ° I_1 **3** °गम्यते] $K_1K_2T_1$; °गम्यमाने $AMI_1S_1S_2U_1$ **3** कथं°] $MK_1K_2S_2T_1U_1$; क्क° A; कश्° I_1S_1 **4** °सिद्धे ऽभा°] $AMK_1K_2T_1U_1$; °सिद्धे प्यभा° $I_1S_1S_2V_1$ **4** ऽभावः] $AMI_1K_1S_1S_2T_1U_1V_1$; ऽभावतः K_2 **5** तस्मादव्यामोहः, सति चाव्यामोहे] $MK_1K_2T_1$; तस्मादसति व्यामोहे A; तस्माव्यामोहः असति व्यामोहे I_1^{ac}; तस्मात् व्यामोहः असति व्यामोहे I_1^{pc}; तस्माव्यामोहः सति व्यामोहे S_1; तस्माद्व्यामोहः असति व्यामोहे S_2; तस्मादसद्व्यामोहे U_1^{ac}; तस्मादव्यामोहः असति व्यामोहे U_1^{pc}; तस्माद्व्यामोहः सति व्यामोहे V_1 **5** °पूर्व्य°] MK_1K_2; °पूर्व्या $AI_1S_1S_2T_1U_1V_1$ **6** °रस्तादनु°] $AI_1K_1S_1U_1V_1$; °रस्तादु° MK_2S_2; °नस्तादु° T_1 **6** °च्चारितमनुप°] $AK_1K_2S_1U_1V_1$; °च्चरितमनुप° MI_1; °च्चारितमुप° S_2; °च्चारितःनुप° T_1 **6** °लभमाना] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; °लभ्यमानं I_1 **6** अपि न विनष्ट] $AMK_1K_2S_1U_1V_1$; अपि अविनष्ट I_1; न विनष्ट S_2; अपि नष्ट T_1 **7** गृहा°] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; ग्रहा° T_1 **7** सर्वं गृहजनमपश्यन्तः] MS_1S_2; सर्वगृहजनमपश्यन्तः AK_1U_1; सग्राता सर्वं गृहजनमपश्यंतः I_1; सर्वं गृहजनमपश्यतः K_2; सर्वान् ग्रहजनान् पर्यंतः T_1; सर्वं गृहजन पश्यन्त V_1 **7** पुनश्च] $K_1K_2T_1$; पुनः $AMI_1S_1S_2U_1V_1$

प्रविश्योपलभमाना न “प्राग् विनष्टः” इत्यवगच्छन्ति, तद्वत्।

ये ऽपि सर्वेषां भावानां प्रतिक्षणं विनाशमिच्छन्ति, ते ऽपि न शब्दस्य शक्नुवन्ति वदितुम्। अन्ते हि क्षयदर्शनात्ते मन्यन्ते। न च शब्दस्यान्तो न क्षयो दृश्यते। स इति प्रत्यक्षः प्रत्ययः। सदृश इत्यानुमानिकः। न च प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानं स्वकार्यक्षमं भवति। तस्मादपि नित्यः।

अनपेक्षत्वात् ।१।१।२१।

1.1.21 अनपेक्षत्वात्] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; अनापक्षत्वात् I_1

1 °माना] $MK_1K_2S_1S_2T_1V_1$; °माना अपि AU_1 ; °मानं I_1 **1 प्राग्**] $MK_1K_2T_1$; प्राक् प्रवेशाद् $AI_1S_2U_1V_1$; प्रक् प्रवेशाद् S_1 **1 विनष्टः” इ°**] $AMI_1K_2S_1S_2U_1V_1$; विनष्टा इ° K_1T_1 **1 °गच्छन्ति**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °मष्ठंति S_1 **1 तद्वत्**] $MK_1K_2T_1$; तद्वदेनमपि नान्य इति वक्तुमर्हन्ति $AS_1S_2U_1V_1$; तद्वेदनमपि नान्य इति वक्तुंमर्हति I_1 **2 ये ऽपि**] $AMK_1K_2S_1^{ac}T_1U_1V_1$; ये ऽपि च $I_1S_1^{pc}$; य पि S_2 **2 °मिच्छन्ति**] $K_1K_2T_1$; °मभ्युपगच्छन्ति $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **3 न शब्दस्य शक्नुवन्ति**] K_1K_2 ; न शक्नुवन्ति शब्दस्य $AMI_1S_2U_1V_1$; न शक्नु+तद्वदत्रापि+वन्ति शब्दस्य S_1 ; हि न शब्दस्य शक्नुवंति T_1 **3 अन्ते**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; अन्ते ते S_1 **3 क्षय°**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; क्षयं V_1 **3 दर्शनात्ते**] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1$; दर्शनास्त I_1 ; दर्शनांते V_1 **3 मन्यन्ते**] $AMK_1K_2S_2T_1U_1V_1$; मन्यंत I_1S_1 **4 शब्दस्यान्तो न क्षयो दृश्यते**] K_1K_2 ; शब्दस्यान्तो न च क्षयो लक्ष्यते $AMS_1U_1V_1$; शब्दस्या प्रत्यक्षुजान चक्षुया लक्ष्यत I_1 ; शब्दस्यांतो न च क्षो लक्ष्यते S_2 ; शब्दस्यांते क्षयो दृश्यते T_1 **4 स इति**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; स इति नैव शब्दस्य किचित्कारणमगम्यते शब्द च S_1 **4 प्रत्यक्षः**] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; om. I_1 **5 इत्यानु°**] $AMI_1K_1K_2S_2T_1V_1$; इत्यानुमानु° S_1 ; इति ह्यानु° U_1 **5 न च**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; om. T_1 **5 प्रत्यक्षविरुद्ध°**] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1^{pc}$; प्रत्यक्ष° U_1^{ac} ; विरुद्ध° V_1 **5 °नं स्वकार्यक्षमं भवति**] $K_1K_2T_1$; °नमुदेति स्वकार्यं वा साधयति $AMI_1S_1S_2U_1V_1$ **6 तस्मादपि नित्यः**] $K_1K_2T_1$; तस्मान्नित्यः $AMS_2U_1^{ac}V_1$; तस्मान्नित्यः शब्दः $I_1S_1U_1^{pc}$

येषामनवगतोत्पत्तीनां भावानां भाव एव लक्ष्यते, तेषामपि केषांचिदनित्यतावगम्यते येषां विनाशकारणमुपलभ्यते, यथाभिनवं पटं दृष्ट्वा। न चैनं क्रियमाणमुपलब्धवान्। अथवानित्यत्वमस्याध्यवस्यति रूपमेव दृष्ट्वा। तन्तुव्यतिषङ्गजनितो ऽयं तन्तुव्यतिषङ्गविमोचनात् तन्तुविनाशाद्वा विनङ्क्ष्यतीत्येवमवगच्छति। नैवं शब्दस्य

---

1 येषामनव॰ ··· ॰वगम्यते] *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 80.18–81.2: शब्दाधिकरणे भाष्यं शब्दस्य कारणाभावाद्धेतोः कारणविनाशात् कारणसंयोगविनाशाद्वा विनाशाशङ्काप्रतिषेधपरम् “येषामनवगतोत्पत्तीनां द्रव्याणां भाव एव लक्ष्यते, तेषामपि केषांचिदनित्यता गम्यते येषां विनाशकारणमुपलभ्यते, यथाभिनवं पटं दृष्ट्वा। न चैनं क्रियमाणमुपलब्धवान्। अथवानित्यत्वमस्याध्यवस्यति रूपमेव हि दृष्ट्वा। तन्तुव्यतिषङ्गजनितो ऽयं तद्व्यतिषङ्गविमोचनात् तन्तुविनाशाद्वा विनङ्क्ष्यतीत्येवमवगच्छन्ति। न चैवं शब्दस्य किंचित्कारणमुपलभामहे यद्विनाशाद्विनङ्क्ष्यतीत्यवगम्यते” इति भाष्यम्।

---

1 ॰मनवग॰] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; ॰मावग॰ T_1 **1** ॰त्तीनां] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; ॰त्तीना V_1 **1** भावानां] $MK_1K_2T_1$; द्रव्याणां $AI_1S_1S_2U_1V_1$ **1** एव] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; ए V_1 **2** ॰षांचिद॰] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; ॰षांद॰ V_1 **2** ॰तावगम्यते] $K_1T_1U_1^{pc}$; ॰ता गम्यते $AMI_1K_2S_1U_1^{ac}$; गम्यते S_2; ॰ताता गम्यते V_1 **2** येषां] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; येषा S_1 **2** विनाश॰] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; विनाष॰ S_1(marked) **2** ॰भिनवं] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; ॰हिनवं T_1 **3** चैनं] $AMK_1K_2U_1V_1$; चनं I_1; चैवं S_1T_1; चैन S_2 **3** अथवा॰] $AI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; अथ चा॰ M **4** ॰त्वमस्याध्यवस्यति] $MK_1K_2U_1^{pc}$; ॰त्वमवगच्छति $AS_2U_1^{ac}V_1$; ॰त्वमुपगछति I_1; ॰त्वमस्यावगछति S_1; ॰त्वंस्याध्यवस्यति T_1 **4** रूपमेव दृष्ट्वा] $AMK_1K_2S_1V_1$; रूपमवपटपमवहिदृष्टो I_1; रूमपमेवदृष्य S_2; रूपमेवं दृष्ट्वा T_1; स्पष्टमेवं दृष्टं U_1 **4** ऽयं] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1V_1$; om. U_1 **4** तन्तु॰] $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; पटस्तन्तु॰ $K_1K_2T_1$ **5** ॰विमोचनात्] K_1T_1; ॰विनाशात् $AMI_1S_1U_1V_1$; ॰मोचनात् K_2; ॰विनाशा S_2 **5** विनङ्क्ष्यतीत्येवमवगच्छति] $K_1K_2T_1$; विनश्यतीत्यवगच्छति $AI_1U_1V_1$; विनङ्क्ष्यतीत्यवगच्छति MS_2; विन्नंक्ष्यतीत्यवगम्यते S_1

किंचित्कारणमुपलभ्यते यद्विनाशाद्विनङ्क्ष्यतीत्यवगम्यते।

प्रख्याभावाच्च योगस्य ।१।१।२२।

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम्। ननु वायुकारणकः शब्दः स्यादिति वायुर्नाभेरुत्थितः संयोगविभागैः शब्दीभवतीति। तथा च शिक्षाकारा आहुः "वायुरापद्यते शब्दताम्" इति। नैतदेवम्। वा-

1.1.22 प्रख्या°] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; प्रेप्रक्षा° T_1 **1.1.22** °च्च] $AMI_1K_1K_2T_1U_1V_1$; °च्चा S_1 ; °य S_2

4 वायुर्नाभेरुत्थितः] *Śābarabhāṣya* ad 1.3.25, A 275.2–4: महता प्रयत्नेन शब्दमुच्चरन्ति। वायुर्नाभेरुत्थितः, उरसि विस्तीर्णः, कण्ठे विवर्तितः, मूर्द्धानमाहत्य परावृत्तः, वक्त्रे विचरन्विविधाञ्छब्दानभिव्यनक्ति।

4 शब्दीभवतीति] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 63.16: शब्दीभवन्ति

5 वायुरापद्यते शब्दताम्] Cf. *Vākyapadīya* I v. 110 (Iyer v. 107): वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते। कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः॥; *Vākyapadīyasvavṛtti* ad I v. 110 (Iyer v. 107), I 173.3–5: तत्र वायोस्तावच्छब्दभावापत्तिमाचक्षते। लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना। स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते॥ (I thank Prof. G. Cardona for this reference.); *Ṛgvedaprātiśākhya* 13.1: वायुः प्राणः कोष्ठ्यमनुप्रदानं कण्ठस्य खे विवृते संवृते वा। आपद्यते श्वासतां नादतां वा वक्त्रीहायाम्॥

1 नैवं शब्दस्य किंचित्कारणमुपलभ्यते] K_1K_2 ; नैवं शब्दस्य किंचित्कारणमवगम्यते $AMS_2U_1V_1$; नैवं शब्दस्य विनाशकारणमवगम्यते I_1 ; कानि तानि पदानि S_1 ; नैवं शब्दस्य किचित्कारणमुपलभ्यते T_1 **1** °द्विनङ्क्ष्य°] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; °द्विभंक्षा° I_1 **1** °गम्यते] $AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1$; °गम्येत V_1 **3** पदेभ्यः] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; पादेभ्यः S_1 **3** ननु] $AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1$; कानि तानि पदानि ननु I_1 **4** शब्दः स्यादिति] $K_1K_2S_1S_2T_1U_1^{pc}$; स्यादिति $AMI_1U_1^{ac}V_1$ **4** वायुर्नाभेरुत्थितः] K_2T_1 ; वायुरुद्गतः $AMI_1S_1S_2U_1V_1$; वायुनाभेरुद्गतः K_1 **4** शब्दीभवतीति] MK_1K_2 ; शब्दो भवतीति $AI_1S_1S_2U_1V_1$; शब्दो भवति T_1 **5** शिक्षा°] $AMK_1K_2S_2U_1V_1$; क्ष्याकारा I_1 ; शिक्ष्या° S_1 ; शीक्षा° T_1 **5** आहुः] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; अहुः S_1 **5** °पद्यते] $AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1$; °पाद्यते T_1 **5** °देवम्] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; °देव S_1

यवीयश्चेच्छब्दो भवेद्वायोः संनिवेशविशेषः स्यादिति। न च वायवीयानवयवाञ्छब्दे सतः प्रत्यभिजानीयाद् यथा पटस्य तन्तुमयान्। न चैवं भविष्यति। स्याच्चेदेवं स्पर्शनेनोपलभेमहि। न च वायवीयानवयवाञ्छब्दगतान् स्पृशामः। तस्मान्न वायुकारणकः शब्दः।

लिङ्गदर्शनाच्च ।१।१।२३।

लिङ्गं चैवं भवति “वाचा विरूप नित्यया” इति। अन्यपरमिदं

---

1 वायवीयश्च … स्पृशामः] *Tattvasaṅgrahapañjikā* ad v.2533 (Bauddha Bharati ed., 834.21–835.9): “वायवीयश्च शब्दो (°श्च शब्दो] GOS; °श्चेच्छब्दो BB) भवेद्वायोः सन्निवेशविशेषः स्यात्। न च वायवीयानवयवान् शब्दे सतः प्रत्यभिजानीमः। यथा पटस्य तन्तुमयान्। न चैवं भवति। स्याच्चेदेवं स्पर्शनेनोपलभेमहि। न च वायवीयानवयवान् शब्दगतान् स्पृशामः” इति।
5 लिङ्गदर्शनाच्च] *Vaiśeṣikasūtra* 2.2.37, 23.5: लिङ्गाच्चानित्यः॥; *Vaiśeṣikasūtravṛtti* ad 2.2.37, 23.6: “तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त” इति वचनाद्वैदिकाल्लिङ्गादनित्यः।
6 वाचा विरूप नित्यया] *Ṛgveda* 8.75.6

---

1 भवेद्वायोः] $\mathrm{AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1}$; भवद्वयोः $\mathrm{I_1}$ **1 °षः स्यादिति**] $\mathrm{K_1K_2T_1}$; °षः स्यात् $\mathrm{AMS_1S_2U_1V_1}$; °षे स्यात् $\mathrm{I_1}$ **1 न च**] $\mathrm{AMS_2V_1}$; तांश्च $\mathrm{I_1}$; om. $\mathrm{K_1K_2T_1}$; न च तांश्चा $\mathrm{S_1}$; न च तान् $\mathrm{U_1}$ **2 °यानव°**] $\mathrm{AMI_1K_1K_2S_1S_2T_1U_1}$; °यान° $\mathrm{V_1}$ **2 °यवाञ्छ° … तस्मान्न**] $\mathrm{AMI_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1}$; °यवाञ्छब्दगतान् स्पृशामः तस्मान्न वायवीयानवयवाञ्छब्दे सतः प्रत्यभिजानीयां यथा पटस्य तन्तुमयान् न चैवं भविष्यति स्याच्चेदेवं स्पर्शनेनोपलभेमहि न च $\mathrm{K_1}$ **2 °ब्दे सतः**] $\mathrm{AMK_1S_1S_2T_1V_1}$; °ब्दसतः $\mathrm{I_1K_2}$; °ब्दे सति $\mathrm{U_1}$ **2 °जानीयाद्**] $\mathrm{K_2T_1}$; °जानीमो $\mathrm{AMI_1S_1S_2U_1V_1}$; °जानीयां $\mathrm{K_1}$ **3 न चैवं**] $\mathrm{AMI_1K_1K_2S_1S_2U_1V_1}$; नैवं $\mathrm{T_1}$ **3 भविष्यति**] $\mathrm{K_1K_2T_1}$; भवति $\mathrm{AMI_1S_1S_2U_1V_1}$ **3 स्याच्चेदेवं**] $\mathrm{AMK_1K_2S_1S_2T_1U_1V_1}$; स्याच्चोदवं $\mathrm{I_1}$ **3 न च वायवी° … °शामः**] $\mathrm{AMI_1K_2^{pc}S_1S_2T_1U_1V_1}$; °शामः $\mathrm{K_2^{ac}}$ **4 °यानवयवाञ्छब्द°**] $\mathrm{AMI_1K_2^{pc}S_1U_1V_1}$; °यानवयवान् शब्दा° $\mathrm{S_2}$; °या छब्द° $\mathrm{T_1}$ **4 °शामः**] $\mathrm{AMI_1K_2^{pc}S_1S_2T_1V_1}$; °शामि $\mathrm{U_1}$ **4 °कारणकः शब्दः**] $\mathrm{K_1K_2T_1}$; °कारणकः अतो नित्यः $\mathrm{AMV_1}$; °कारकारणकः शब्द अतो नित्यः शब्दः $\mathrm{I_1}$; °कारणकः शब्दः अतो नित्यः $\mathrm{S_1S_2U_1}$ **6 वाचा**] $\mathrm{AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1}$; वाच्य $\mathrm{S_1}$

वाक्यं वाचो नित्यतामनुवदति। तस्मान्नित्यः शब्दः।

1 ॰रमिदं वाक्यं वाचो] *Mīmāṃsābhāṣyapariśiṣṭa* 63.22: अन्यपरमिदं वाक्यं वाचो

1 ॰रमिदं वाक्यं वाचो] em.; **॰रं हीदं वाक्यं वाचो** $AMI_1S_1S_2V_1$; **॰रमपि हि वाक्यं वाचो** K_1; **॰रं हि वाक्यं वाचो** $K_2U_1^{pc}$; **॰रं हि वात्यं वाचो हि** T_1; **॰रं वाक्यं वाचो** U_1^{ac} **1** ॰वदति] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; **॰वदिति** S_1 **1** शब्दः] $AMI_1K_1K_2S_2T_1U_1V_1$; **शब्दः। शब्दाधिकरणं समाप्तं** S_1